

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ DOKTORANTURA VƏ MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əsgərova Aysel Mahal qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Qlobal maliyyə böhranı şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafının qiymət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi problemləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: İİM 010000

“İqtisadiyyat”

İxtisasın şifri və adı: İİM 01010007

“İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:

i.e.n. N. Q.Hacıyev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos.İ.M.Mahmudova

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof.M.A.Əhmədov

BAKİ-2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. Qlobal maliyyə böhranının mahiyyəti və onun qiymət mexanizminə təsirinin xarakterik cəhətləri.	
1.1. Maliyyə böhranı anlayışı, onun nəzəri konseptual əsasları və qiymət mexanizmi ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	8
1.2. Dünya təcrübəsində qlobal maliyyə böhranlarının qiymət mexanizminə təsirinin tədqiqi və onun həlli istiqamətləri.....	20
1.3. XXI-əsrə baş vermiş maliyyə böhranlarının əsas səbəbləri və bunun dünya bazarındakı qiymətlərə təsiri.....	23
Fəsil-2. Qlobal maliyyə böhranının milli iqtisadiyyatdakı qiymət mexanizminə təsiri və onun mövcud vəziyyətinin təhlili.	
2.1. Qlobal maliyyə böhranının milli iqtisadiyyatdakı qiymət mexanizminə mənfi təsiri və onun xarakterik xüsusiyyətləri.....	35
2.2. XXI-əsrə baş vermiş maliyyə böhranlarının ölkə iqtisadiyyatındakı qiymətlərə təsiri nəticəsində baş verən makroiqtisadi proporsiyalarının təsirinin qiymətləndirilməsi və əsas makroiqtisadi göstəricilərin təhlili.....	47
Fəsil-3. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafının qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemləri və onun tənzimlənməsi istiqamətləri.	
3.1. Bazar münasibətləri şəraitində antiinflasiya tədbirləri və qiymət mexanizminin effektivliyinin yüksəldilməsi yolları.....	52
3.2. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində milli iqtisadiyyatda qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemləri və onun həllində "Strateji Yol Xəritəsi"nin, həmçinin "2020 Gələcəyə Baxış Konsepsiyası"nın rolu və əhəmiyyəti.....	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	76

SUMMARY.....	79
PE3IOME.....	80

Giriş

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi inkişaf strukturunda mövcud olan tarazlıq vəziyyətinin bir və ya bir neçə səbəbdən pozulması iqtisadi böhranların ilkin əlamət göstəricilərindən biridir. Böhran baş verən zaman bütövlükdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi tarazlığının pozulmasına hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır.

XXI əsrin əvvəllərində ilkin təməlini Amerikanın ipoteka sahəsində qoyan maliyyə böhranı sonradan daha geniş vüsət alaraq dünya ölkələrinə yayılmış və beynəlxalq xarakter almışdır. Artıq bütün dünyaya yayılan qlobal iqtisadi maliyyə böhranı həmin ölkələr arasında 1929-cu ildə baş vermiş “Böyük Depressiyadan” sonra ən böyük iqtisadi maliyyə böhranı statusuna layiq görüldü.

Qlobal iqtisadi maliyyə böhranı digər ölkələrə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasına da müəyyən dərəcədə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu təsirin başlıca səbəbi isə neftin qiymətində gözlənilmədən kəskin şəkildə aşağı düşmə vəziyyəti ilə bağlı idi. Çünki, ölkəmizin iqtisadiyyatı neft sektorundan olduqca asılı idi. Digər dünya ölkələrində olduğu kimi respublikamızda da bu böhranlı vəziyyətdən çıxmaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Günümüzdə milli iqtisadiyyatın öz fəaliyyətini davam etdirməsində və inkişaf etdirilməsində dövlətin tənzimləmə siyasətinin xüsusi əhəmiyyəti və hətta vacibliyi vardır. Dövlət böhranın yayılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə bir çox sahələrdə, eləcə də qiymət sahəsində tədbirlər görmüşdür. Bunun üçün ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, hökumətin maliyyə sektoruna nəzarəti artırılmış, ticarət balansının sabit saxlanılması üçün müəyyən kvota və lisenziyalar tətbiq edilmiş, gəlirlər və xərclərin bölgüsü, əhalinin məşğulluq səviyyəsinə nəzarət sistemlərini daha da artırmışdır.

Beləliklə, dissertasiya işinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, 2008-ci ildən başlayan və hələdə davam edən qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının səbəbləri, onunla mübarizə yollarının axtarılması, nəticələri və gələcəyə dair baxışların müəyyənləşdirilməsi,

həmçinin dünya iqtisadi böhranının dünya ölkələrinin qeyri-bərabər inkişafına təsir istiqamətlərinin araşdırılması və eyni zamanda Azərbaycan Respublikasına təsiri, ölkəmizdə ona qarşı aparılan tədbirlər öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə, dissertasiya işinin aktuallığına XXI əsrin əvvəlində baş vermiş global iqtisadi maliyyə böhranının yaranma səbəbləri, dünya ölkələrinə və eyni zamanda milli iqtisadiyyata təsir dərəcəsi, qiymət mexanizmi və onunla mübarizə tədbirləri daxildir.

Ölkəmizdə hal-hazırda ən aktual olan problemlərdən biri XXI əsrin ilk 10 illiyində Amerika Birləşmiş Dövlətlərində yaranan və geniş vüsət alaraq bütün dünya ölkələrini əhatə edən, eyni zamanda Azərbaycan respublikasına da təsirsiz yan ötüşməyən maliyyə böhranıdır.

Dissertasiya işinin birinci fəslində böhran anlayışının mahiyyəti, böhranla qiymət mexanizmi arasında qarşılıqlı tarazlığın pozulması, nəzəri konseptual əsasları və daha da konkretləşdirsək XXI əsrin ilk illərində yaranan bu vəziyyətin dünya bazarında mövcud olan qiymətlərə hansı dərəcədə təsir göstərməsi müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə maliyyə böhranının məhz milli iqtisadiyyatda mövcud olan qiymət mexanizmində yaranan geriləmə, əsas makroiqtisadi göstəricilərin müzakirəsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə global maliyyə-iqtisadi böhranının yaratdığı mənfi təsirləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə bazar münasibətləri şəraitində həyata keçirilən antiinfilyasiya tədbirləri, qiymət mexanizmi vasitəsi ilə yaranan müsbət təsirin daha da artırılması yolları, bu məqsədlə "Strateji Yol Xəritəsi" və eyni zamanda "Strateji Yol Xəritəsi"ndə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinin effektivliyindən bəhs edilir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın obyektı global iqtisadi maliyyə böhranı zamanı Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının formalaşmasında

qiymət amilinin roludur. Tədqiqatın predmeti isə maliyyə böhranı zamanı milli iqtisadiyyatda yaranan çətinliklər və onun həlli istiqamətlərinin tapılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi maliyyə böhranı ifadəsinin xüsusiyyətini, onun yaranma səbəbini, dünya ölkələrinin bununla bağlı mübarizə tədbirlərini, respublikamıza təsir dərəcəsini, milli iqtisadiyyatda qiymət mexanizminə təsir vasitələrini və bu vəziyyətdən çıxmaq məqsədi ilə hökumət tərəfində həyata keçirilən sərəncamların hansı dərəcədə effektiv olduğunu göstərməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qlobal maliyyə böhranının mahiyyətini aydınlaşdırmaq;
- Maliyyə böhranının qiymət amilinə hansı dərəcədə təsir göstərməsini və bu təsir zamanı yaranan spesifik xüsusiyyətləri araşdırmaq;
- Böhranın milli iqtisadiyyatda qiymət amilinə təsir vasitələrinin təhlili və hazırkı vəziyyətinin müqayisə etmək;
- Böhranın təsirindən qurtulmaq üçün həyata keçirilən antiböhran tədbirlər sistemi və onların qiymət mexanizminə təsir vasitələrini müəyyənləşdirmək;
- Maliyyə böhranı ilə mübarizə tədbirləri arasında ən optimal vəziyyəti seçmək;
- Ölkəmizin maliyyə böhranı zamanı milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafının qiymət mexanizmi ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Tədqiqatın informasiya mənbəyi olaraq milli və xarici iqtisadçıların dərs vəsaitlərindən, Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bank və başqa dövlət orqanlarının hesabatlarından, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi göstəricilərindən, internet saytlarında yerləşdirilmiş iqtisadi xəbərlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində aparılmış tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə böhranı anlayışı aydınlaşdırılmış, onun qiymət mexanizmi ilə qarşılıqlı təsiri tədqiq edilmişdir;

- Qlobal iqtisadi maliyyə böhranının baş vermə səbəbləri təhlil edilmişdir;
- Böhran ərafəsində yaranan iqtisadi geriliyin antiböhran siyasət vasitəsi ilə aradan qaldırılmasının ən səmərəli yolları haqqında fikirlər irəli irəli sürülmüşdür;
- Qlobal iqtisadi böhran zamanı yaranan çətinliyin həllində "Strateji Yol Xəritəsi"nin və "2020 Gələcəyə Baxış Konsepsiyası"nın hansı rol oynaması və həyata keçirilən bu strategiyanın nə dərəcədə effektiv olması təsbit edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində tədqiqat zamanı qlobal iqtisadi maliyyə böhranı anlayışına aydınlıq gətirilmiş, onun dünya ölkələrinə və eləcə də respublikamıza yayılaraq yaratdığı mənfi təsirlər aşkara çıxarılmış, qiymət amili ilə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilmiş və hansı mübarizə strategiyasından istifadə etdiyi müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsildən (1-ci fəsil üç paragraf, 2-ci fəsil iki paragraf və üçüncü fəsil iki paragraf), nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, referatdan, annotasiyadan (Rus və İngilis dilində) ibarətdir.

I FƏSİL. QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN QIYMƏT MEXANİZMİNƏ TƏSİRİNİN XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ.

1.1. Maliyyə böhranı anlayışı, onun nəzəri konseptual əsasları və qiymət mexanizmi ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

İqtisadi maliyyə böhranının bir qədər qərribə görünməsinə də dəqiq bir ifadə ilə müəyyənliyi yoxdur. Böhran ümumilikdə mənfi bir anlayış olaraq təsir bağışlayır, yəni hər hansı bir qanunauyğunluğun pozulması, mənfiyə doğru getmə kimi bir təəssürat bağışlayır. Böhran sözü işləndiyi proses və ya hadisədən asılı olmayaraq bir eniş nöqtəsi, neqativ hal kimi dəyərləndirilir. Bütün bunlara baxmayaraq optimistlər bu vəziyyəti müəyyən dərəcədə müsbət vəziyyət kimi də qiymətləndirirlər. Belə ki, böhran zamanı dövlət tərəfindən ondan çıxış yolları axtarmağa təşəbbüs yaranır və bu araşdırmalar zamanı yüksək nailiyyətlər qazanmaq mümkün olur. Böhran özündə bir çox xüsusiyyətləri cəmləmə bacarığına malikdir. Bu ən çox məsələyə baxış tərzindən asılıdır. Yəni bir yandan iqtisadi inkişaf dinamikasının pozulması kimi dəyərləndirilsə də, digər yandan müalicəsi mümkün olan bir xəstəlik kimi də baxmaq olar.

Böhranın əsasən iki forması var: 1) maliyyə, 2) real sektorun böhranı. Bazarda tələb və təklifin tarazlığının pozulması real sektorun böhranının yaranmasına səbəb olur. Böhran yaranma səbəbinə görə iki cür olur: 1) istehsaldan əvvəl yaranan böhran və 2) istehsaldan sonra yaranan böhran. İstehsaldan əvvəl yaranan böhranın əsasında başlıca səbəb olaraq iqtisadi məsələlər dayansa da istehsaldan sonra yaranan böhranın səbəbi bunun tam əksi olaraq iqtisadi səbəbə görə baş vermir. Buna səbəb adətən gözlənilməz təbiət hadisələri, zəlzələlər, tufanlar, daşqınlar, müharibələr və s. ola bilər. İstehsaldan əvvəl yaranan böhranın səbəbi tələb və təklifin yəni istehsalın əvvəlcədən planlaşdırılmasının mümkün olmadığındandır. K.Marks iqtisadi böhranın yaranma dövriliyini daha ətraflı şəkildə araşdırmışdır. İqtisadi böhran adətən özündə maliyyə böhranlarını və dövrü valyuta böhranlarını cəmləyir. İstehlakda yaranan uyğunsuzluqlar,

təkrar istehsal prosesi iqtisadi böhrana təkan verən əsas göstəricilərdən biridir. İstehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın və yaranan uyğunsuzluqların həll edilməsi dövrü olaraq təkrarlanır. K.Marks böhranın yaranma səbəblərini dərinlən araşdırmış, həmin dövrə uyğun vəziyyətlə müqayisələr aparmış və eyni zamanda böhranın inkişaf nəzəriyyəsinin təməlini qoymuşdur.

İqtisadi böhranın yaranma səbəblərindən irəli gələrək bir çox nəzəri yanaşmalar meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyələrin müəlliflərinə liberalizm və neoklassizmin nümayəndələrini də misal göstərmək olar. Onların fikrincə böhranın yaranmasının başlıca səbəblərindən biri tələblə təklif arasında kəskin şəkildə uyğunsuzluğun olmasıdır. Başqa sözlə ifadə etsək normanın çox üzərində istehsal edilmiş məhsulun normanın ən aşağı səviyyəsində istehlak edilməsi zamanı yaranan çətinliklər böhranın ilkin əlamətlərinin göstəricisidir. Neoklassizm və liberalizm cərəyanlarının nümayəndələri yaranan bu vəziyyətin həllini istehsalın stimullaşdırılmasında görürlər. İqtisadi böhranın yaranma səbəbini bazarda yaranan qeyri-tarazlıqda, yəni tələblə təklifin kəskin uyğunsuzluğunda görən iqtisadçılar marksizm nəzəriyyəsi tərəfdarlarıdır. Marksizm nəzəriyyəsi nümayəndələrinin fikrincə böhranların yaranma səbəbi tərəflərin, sahibkarların qeyri-peşəkar idarəçilik qabiliyyətindən, alıcı kütlə ilə satıcı kütlə arasında düz mütənasibliyin olmamasından, bir sözlə sahibkarla sahələr arasında yaranan uyğunsuz vəziyyətdən irəli gəlir.

Bazarda maliyyə aktivlərinin dəyərinin aşağı düşməsi, öz dəyərini qoruyub saxlaya bilməməsi isə maliyyə böhranın yaranmasına təkan verir. Bunlara valyuta, bank böhranlarını misal göstərmək olar. Daha əvvəllər, yəni XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində yalnız bank böhranı maliyyə böhranına aid edilirdi. Sonradan iqtisadiyyat haqqında daha geniş məzmun formalaşdı və artıq fond birjalarında baş verən dəyişikliklər də maliyyə böhranı anlayışına aid edilməyə başlandı. Digər bir qrup iqtisadçılar isə düşünürlər ki, maliyyə böhranının yaranmasına səbəb olaraq göstərilən tələblə təklif arasında yaranan uyğunsuzluğun düzgün proqnoz etdirilməməsi yox,

gözlənilmədən, öncədən proqnozlaşdırılması mümkün olmayan tələbin artmasına qarşılıq olaraq ehtiyatda kapitalın kifayət qədər olmamasıdır.

Bundan başqa maliyyə böhranın yaranması haqqında bir çox yanaşmalar mövcuddur ki, bunlardan biri də Böyük Sovet Ensiklopediyasıdır. BSE-nin politik, hüquqi düşüncəsinə görə kapitalizm höhm sürən ölkələrdə dövlət maliyyə sistemində dağınıqlığın mövcud olması ilə izah edirlər. Bunun əsas səbəbini isə dövlətlər arasında öz ordusunu silahlandırma uğrunda güclü rəqabətin olmasını düşünürlər. Məsələyə bu cür baxış tərzı qeyri-müəyyən hesab edilir. Məhz bu yanaşma tərzı Böyük Sovet Ensiklopediyasına uyğun deyil, çünki dövlətin iqtisadiyyatı üçün bu qədər önəmli bir problemin səbəbi hansısa mücərrəd bir anlayışda deyil, daha güclü, sağlam bir fakta əsaslanmalıdır. Hər hansı bir maliyyə alətinin qiymətinin dəyərindən kəskin fərqlənəcək dərəcədə aşağı düşməsinin böhrana təkan verən amillərdən biri olduğunu məşhur onlayn ensiklopediya olan “Wikipedia”da da göstərilmişdir. Böhranın baş verməsinin əsas səbəbini araşdırarkən hadisələri fərqli şəkildə dəyərləndirmək əsas mahiyyətin aydın şəkildə biruzə verməsi üçün mütləqdir. Qlobal maliyyə böhranı anlayışına fərqli-fərqli iqtisadçılar müxtəlif tərzdə yanaşmışdır.

Maliyyə böhranlarına yanaşma nəzəriyyələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Dövrü borc yığımlı nəzəriyyəsi;
- Rəşional nəzəriyyə;
- Bankçılıqda yaşanan böhran nəzəriyyəsi;
- Qeyri-müəyyənlik nəzəriyyəsi;
- Maliyyə bazarı strukturu nəzəriyyəsi;
- Kredit nəzəriyyəsi.

Maliyyə böhranı anlayışı haqqında izahata müasir dövrün əcnəbi ədəbiyyatlarında belə geniş yer ayrılmmışdır. O sadəcə olaraq iqtisadiyyatda baş verən ümumi böhranın bir parçası olaraq qələmə verilmişdir. Bəzi iqtisadçılarda fikrincə böhran baş verən

zaman bir çox sahələrə, eləcə də maliyyə sahəsinə təsir göstərir. Maliyyə böhranı da böhran zamanı maliyyə sahəsinə dəyən zərərin ifadə vasitəsidir.

Maliyyə sisteminin fəaliyyət sistemində yaranan mənfi dəyişikliklərin maliyyə böhranının yaranmasına səbəb olduğunu 2002-ci ildə hazırlanmış “Maliyyə-kredit ensiklopediya lüğəti”ndə geniş şəkildə A.Qryaznova tərəfindən izah edilib. Qryaznova düşünürdü ki, maliyyə çaxnaşmalarına gətirib çıxaran amillərdən biri də maliyyə universitetlərinə olan borcların vaxtı-vaxtında və tam şəkildə ödənilə bilinməməsi idi. Onun bu cür düşünməsi heç də odemək deyil ki, bu həqiqətən belədir. Bu tərz yanaşma maliyyə sistemini öz çərçivələri ilə məhdudlaşdırır. İqtisadiyyatın fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsinin tərəfdarı olmayan, bazar azadlığının olmasını iqtisadiyyatın inkişafı üçün mütləq bilən Fon Hayyek dövlətin normadan artıq tələbin stimullaşdırılması, normadan artıq maliyyələşməsi, normadan artıq kreditləşməsinin maliyyə böhranına gətirib çıxardığı qənaətidədir.

Maliyyə böhranının yaranmasına təsir edən amilləri aşağıdakı qruplara bölmək olar.

- 1) Valyuta məzənnəsinin sabit olmaması;
- 2) Milli valyutanın məzənnəsinin sabit olmaması;
- 3) Büdcədə gəlirlərlə xərclər arasında uyğunsuzluğun olması;
- 4) Dövriyyədə olan pul kütləsinin kifayət qədər olmaması;
- 5) İnfilyasiyanın olması və s.

Maliyyə böhranının yaranmasına təsir göstərən amilləri başqa cür də qruplaşdırmaq mümkündür.

- 1) maliyyə sahəsinin iqtisadi sistemdə göstərdiyi üstünlük nəticəsində yaranan böhranlar;
- 2) tənzimləmə zamanı olan əksiklərin təsiri nəticəsində yaranan böhranlar;
- 3) Subyektlər arasında davranışın düzgün olmaması nəticəsində maliyyə böhranında yaranan mənfi nəticələr;
- 4) Kreditləşmə nəticəsində yaranan böhranlar;

Maliyyə böhranı təsnifləşdirilərkən bir çox fərziyyələr söylənilmişdir. Onlardan biri də Rubsov idi. Onun fikrincə maliyyə böhranına üç əsas sektorda olan böhran: valyuta böhranı, bank böhranı və fond böhranı aiddir. Maliyyə böhranının yaranma səbəbləri haqqında fikir irəli sürən alimlərdən biri də M. Bordodur. O Amerikanın Milli iqtisadi tədqiqat bürosunun eksperti olaraq maliyyə böhranlarına təsir edən amilləri 3 qrupa bölür. Bunlar aşağıdakılardır:

- Bank böhranları;
- borc böhranları və nəhayət;
- valyuta böhranları.

Dünya iqtisadiyyatında isə maliyyə böhranlarını aşağıdakı kateqoriyalara bölürlər: bank böhranları, valyuta böhranları, borc böhranları, fond-birja böhranları, suveren defolt, bazar köpükləri böhranları, satınalma böhranları.

Daha öncə də bildirdiyimiz kimi bank böhranı maliyyə böhranının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Bank böhranın isə özünəməxsus yaranma səbəbləri vardır ki, bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Faiz dərəcələrinin gözlənilmədən qısa müddət ərzində yüksəlməsi. İqtisadi inkişafda ləngimələr bank sektorunun inkişafına öz mənfi təsirini göstərir.

2) Bankların fəaliyyəti zamanı ən təhlükəli hallardan biri də riskli inkişafdır ki, müasir dövrdə bu hall qaçınılmaz vəziyyətə gəlmişdir. Bank sektorunda inanılmaz təsirə malik fəaliyyətlərdən biri də rəqabətdir. Rəqabət iki vəziyyətdə ola bilər.

1-si eyni sektor arasında rəqabət, yəni banklar arasındakı rəqabət,

2-si fərqli sahələr arasında rəqabət, yəni banklarla digər sektorda fəaliyyət göstərən qurumların maliyyə sahəsində olan rəqabət.

3) Bank böhranına birbaşa təsirə malik olan fəaliyyətlərdən biri də idarəçiliyin zəif olmasıdır. Ümumiyyətlə nəinki bank sahəsində, həmçinin digər sahələrdə də idarəçilik çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

4) İdarəçilik zamanı tam obyektiv və qərəzsiz qərarların verilməsi, sui istifadə hallarına yol verilməməsi əsas şərtlərdən biridir.

Maliyyə böhranının digər yaranma səbəblərindən biri də valyuta böhranıdır. Ölkənin milli valyutasının məzənnəsi aparıcı ölkələrdə olan valyutanın məzənnəsinə nisbətən həddindən artıq dəyərsizləşməsi zamanı valyuta böhranı yaranır. Valyuta böhranının yaranmasına təsir edən əsas göstəricilər aşağıdakılardır.

- İqtisadi siyasətin düzgün seçilməməsi, iqtisadi artım göstəricilərinin dünya ölkələrinə nisbətən zəif inkişaf etməsi;

- Ölkənin maliyyə bazasının yetərsizliyi;

- Ölkənin borclu olduğu və ya ölkəyə borclu olan kreditlərin səhv hesablanması;

- Yanlış iqtisadi siyasətin seçilməsi;

-Assimetrik məlumatlar, Gözlənilməz təbii fəlakətlərin baş verməsi;

- Antrapogen təsir, mələsən terror hadisələrin baş verməsi.

Valyuta böhranlarının yaranmasına təkan verən hadisələr aşağıdakılardır:

1- İnfilyasiya,

2- Dövrüyyə dəyişmələri,

3- Beynəlxalq hesablaşmalar zamanı ödəmə balanları arasında fəqliliyin olması,

4- Ölkələrin inkişafı zamanı bir-biriləriylə nisbətdə daha çox və ya daha az inkişaf etməsi,

5- Beynəlxalq valyuta bazında sabitliyin olmaması,

6- Ölkələrin inkişafında sabitliyin olmaması,

7- Ödənişlər zamanı gecikmələrin olması,

8- Bir ölkənin normadan daha çox, bir ölkənin normadan daha az inkişaf etməsi,

9- Beynəlxalq tənzimləmə zamanı dövlətlər arasındakı münasibətlərə qoyulan məhdudiyyətlər.

Borc böhranı maliyyə böhranının baş verəcəyi barədə öncədən xəbərdarlıq verən

göstəricilərdən biridir. Milli və əcnəbi iqtisadçılar borc böhranının əsas mahiyyətini ətraflı şəkildə öyrənməyə səy göstərmişlər və belə qənaətə gəlmişlər ki, borc böhranı borc alanla borc verənin öz öhtəliklərindən boyun qaçırması, bu məsuliyyəti tam yerinə yetirə bilməməsi zamanı yaranır. Məhz bu baxımdan bank və borc böhranları mənə etibarlı ilə eyniləşdirilə bilər. Lakin onlar arasında fərq də mövcuddur ki, bunlar da subyetlərdir. Bank böhranlarının baş verməsinə ölkə maliyyəsində olan çatışmamazlıq səbəb ola bilər, lakin borc böhranının bu səbəblə uzaqdan yaxından bir əlaqəsi yoxdur. Bundan əlavə, bank böhranı kredit böhranının bir hissəsidir. Kredit böhranının həlli üçün görülən tədbirlər zamanı borc verənin və ya kreditörün hansı səbəbdən öz öhtəliyini yerinə yetirə bilməməsi araşdırılır. Borc böhranlarının kəskin artmasına digər amillərin də təsiri yüksək ola bilər. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

1- Debitorun yeni borclu olan ölkənin xarici siyasətində düzgün taktikadan istifadə etməməsi,

2- Ölkə borc aldıqdan sonra beynəlxalq maliyyə bazarında faiz dərəcələrinin kəskin şəkildə artması o ölkəyə ödəniləcək məbləği, yəni öncədən hesablanmış məbləği qat-qat artıraraq ödənilməsini çətinləşdirdiyi zaman,

3- Bazarda baş verəcək risklərin öncədən proqnozlaşdırılmasında buraxılan səhvlər.

Milli valyuta məzənnəsinin digər ölkələrə nisbətən dəyərsizləşməsi, faiz dərəcələrində gözlənilməz artımın baş verməsi və iqtisadi inkişafın artım tempinin daha maili olması maliyyə bazarında böhranların yaranmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə ölkədə borcların artması, səhmlərin dəyərdən düşməsi, ödənilməli olan öhtəliklərin yerinə yetirilməsində çətinliklərin yaranması, faiz dərəcəsinin və eləcə də valyuta məzənnəsinin sabit qalmaması, bunların öncədən proqnozlaşdırılaraq qarşısının alınmasının mümkün olmaması, maliyyə sahəsində geriləmənin baş verməsi, hesabatların vaxtı-vaxtında təhvil verilməməsinə dövlət nəzarətinin güclü olmaması maliyyə sahəsində böhranların yaranması ilə nəticələnir.

Yerli və xarici iqtisadçılar maliyyə anlayışını geniş şəkildə tədqiq etmiş və konkret bir qənaətə gəlinə bilinməmişdir, çünki maliyyə geniş məzmunu malikdir. Onu hər hansı bir təriflə məhdudlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Onun strukturu barəsində alimlər arasında otaq bir məxrəcə hələ də gəlinməmişdir. Bütün bu fikirləri nəzərə alaraq aşağıdakı qənaətə gəlmək olar.

Maliyyə böhranı anlayışı – qiymətli kağızların dəyərdən düşməsi, faiz dərəcəsinin aşağı enməsi, səhmlərin dəyərinin azalması, maliyyə bazarında geriləmənin baş verməsi ilə izah edilir.

Bank böhranı və maliyyə böhranı anlayışları bəzi ədəbiyyatlarda mənə etibarilə eyniləşdirilir ki, bunlardan biri də qərb ədəbiyyatıdır. Bu cür yanaşma, yəni maliyyə böhranı ilə bank böhranının eyni kateqoriyaya aid edilməsi heç də ədalətli bir qərar deyil. Maliyyə böhranı daha geniş məzmunu malikdir. Bank böhranı isə digər uyğun kateqoriyalarla birlikdə maliyyə böhranına daxil olub onun tərkib hissəsini əmələ gətirir.

Bu sahəni dərinlən araşdırən iqtisadçı alimlərdən biri də Z.Məmmədovdur. Onun gəldiyi qənaətə əsasən maliyyə böhranını aşağıdakı tərkib hissələrinə malikdir. 1- Valyuta, 2-Borc, 3- Bank, 4- Birja . Valyuta daha çox milli valyutanın məzənnəsinin dəyərdən düşməsinə gətirib çıxarır. Borc əsasən iki sferada təsir edə bilər: daxili borc və xarici borc. Hər iki halda da ölkə iqtisadiyyatında maliyyələşməyə birbaşa təsir edir. Bank dedikdə ölkədə fəaliyyət göstərən bir necə bankın müflisləşməsi nəticəsində maliyyə sektorunda ciddi geriləmə yaranır ki, bu da öz növbəsində hələ də fəaliyyət göstərən digər bankların fəaliyyətini çətinləşdirir və onları da müflisləşməyə sövq edir. Birjada isə valyuta bazarında qiymətli kağızların dəyərini itirməsi nəticəsində yaranır.

Yerli iqtisadçı alimlərin fikrincə isə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə böhranlarının yaranma səbəbi fərqli də olar bilər. Məsələn inkişaf etmiş ölkələrdə səbəb olaraq bunaları göstərmək olar.

- Faiz dərəcələrinin yüksək olması;
- Azad bazarın yaranmasının zəruriliyi;

- Ölkəyə xarici kapital axımına təkan verilməsi;
- Ölkədə fəaliyyət göstərən bankların, iqtisadiyyatın, ölkənin maliyyələşməsinin digər ölkələrlə müqayisədə aşağı səviyyədə olması;
- İqtisadi siyasətin düzgün qurulmaması;
- Ölkə iqtisadiyyatının xarici ticarətdən asılı olduğu təqdirdə milli valyutada baş verən dəyişmələr;
- Maliyyə sektoruna nəzarətin güclü olmaması;
- Qonşu dövlətlərin iqtisadiyyatında gərgiliyin olması.

Lakin böhranın yaranma səbəbi bu göstəricilərlə də kifayətlənmir. Böhranın yaratdığı fəsadlar çox ağır, həll edilməsi mümkün olmayan ola bilər. Maliyyə ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir və demək ki, bütün sahələrlə sıx əlaqəlidir. Elə bu səbəbdən bir seqmentdə böhran baş versə bunun digər əlaqəli seqmentə təsiri qaçınılmazdır və beləliklə böhran digər sahələrə yayılaraq bütövlükdə maliyyə böhranına səbəb ola bilər. Bunun qarşısı alınsa belə sahələrə dəyən ziyanla öz izini buraxır.

Maliyyə böhranının özünəməxsus əlamətləri mövcuddur. Məsələn: İstehsalın ümumi çəkisi mənfeyə doğru gedir, istehsal olunmuş məhsulların istehlak olunmaması, qiymətlərin ucuzlaşması, əhəlinin işlə təmin edilməsinin mümkün olmaması, bank sektorunun inkişafının mümkün olmaması, ticarət əlaqələrinin dağılması və s.

Dünya ölkələrini narahat edən ən böyük məsələlərdən biri də qloballaşmadır. Maliyyə qloballaşmasının dünya maliyyə bazarında mobilliyin olması ilə müşayiət edilir. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatı qloballaşmışdır və bu ölkələrdə mövcud olan böhran da əlaqəli olaraq qloballaşır. Qlobal maliyyə böhranı zamanı onun yaranmasını şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

- Milli valyutanın məzənnəsinin sabit olmaması;
- İqtisadiyyatın inkişafı və düzgün taktika;

- Sağlam rəqabətin təməlinin qoyulması üçün vacib olan informasiyanın qeyri dəqiqliyi;

- Səhiyyə sahəsində fəaliyyət göstərən inistutların tam inkişaf etməməsi və s.

Maliyyə sahəsində qloballaşmanın artmasının bütün bunlara baxmayaraq müsbət tərəfləri də var. Bunlara aşağıdakılar daxildir.

- Dünya ölkələrinin maliyyə bazarında tətbiq edilən yeni texnologiyalardan xəbərdar olma;

- Orada olan kapitaldan istifadə imkanı;

- İstehsal xərclərinin azaldılması;

- Satışın stimullaşdırılması, risklərin proqnozlaşdırılmasının mümkün olması;

- Yeni standartlara cavab verən texnologiya və qurğuların tətbiqi.

Bəzi alimlər düşünürlər ki, qloballaşma artdıqca baş verəcək böhranların sayı daha da artacaq , müddəti daha da uzanacaq, onun həlli isə daha da çətinləşəcəkdir. Bu çətinlik isə iki səbəbdən artacaqdır. İlkin səbəb ondan ibarətdir ki, maliyyə bazarı qloballaşdığı üçün bir sahədə baş verəcək böhran dərhal digər sahələrə də yayılaraq böhran selinin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Digər bir səbəb isə ölkələrin qətiyyənlə gözləmədiyi bir anda böhranın yaranması və onları güclü rəqabət aparma məcburiyyəti qarşısında qoymasındadır.

Dövlətin qiymət tənzimləməsi xüsusi, həssas bir prosesdir. Respublikada bir gün ərzində minlərlə, hətta milyonlarla alış-veriş mübadiləsi gedir. Bu mübadilə zamanı qiymət alıcı ilə satıcı arasında qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyir, hər iki tərəfin maraqlarını nəzərə alaraq fəaliyyəti davam etdirir. Bu vəziyyətlə sahibkarların qiymətləri idarəetməsi qeyri-mümkün hal alır. Belə ki, hər bir sahibkar qiymətləri öz lehinə yönəldərək olduğu sahə üzrə inhisarçılığa meyillərin. Lakin, bazar iqtisadiyyatında belə bir təklif verilir ki, dövlət qiymətlərə nəzarət etməsin, qiymət tələblə təklif, alıcı ilə satıcı, istehlakçı ilə istehsalçı arasında formalaşsın.

Sahibkarlar arasında isə rəqabət qabiliyyəti üstün olan tərəf öz fəaliyyətini davam etdirsən, zəif olan tərəf isə “bazarı tərk etsin”.

Bu fikirlərə daha diqqətlə yanaşsaq irəli sürülən bu konsepsiyanın hansı dərəcədə yanlış olduğunu görürük. Çünki, sahibkarlar cəmiyyətin maraqlarından çox öz maraqlarını düşünürlər. Və bununla iqtisadiyyatı sivil qaydada inkişaf edən ölkələr arasında rəqabət aparmaq çətin olar. Bunun üçün dövlətin tənzimləməyə nəzarət etməsi ciddi və vacib məsələlərdən biridir.

Bu məsələyə daha ciddi yanaşsaq bazarın üç bölmədən təşkil edildiyini görürük:

- Bazan münasibətlərinin meydana gəldiyi və inkişaf etdiyi bölmə. Bu bölmədə alıcı ilə satıcı arasında bir növ tarazlıq vəziyyətində, hər iki tərəfin maraqlarını qane edəcək şəkildə qiymət amili müəyyən edilir. Bu vəziyyətdə dövlətin kənardan müdaxiləsinə heç bir ehtiyac qalmayacaqdır. Dövlət sadəcə olaraq kənardan hər iki tərəfin “oyunlar qaydalarına” hansı çərçivədə əməl etdiyinə diqqət yetirir.

- Əhəmiyyəti böyük hesab edilən bazarlardan ətrafdan müdaxilə bölməsidir. Cəmiyyətin inkişaf etməsi üçün bu bölmə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buraya asayışı qoruyan orqanlar, ekologiya, səhiyyə, hərbi fəaliyyət, təhsil və s. aiddir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən qurumlar əhaliyə, istehlakçıya, satıcıya hər hansı bir məhsulu istehsal edərək təqdim etmirlər. Onlar öz “istehsallarının bəhrəsini” məcazi formada istehlakçılara yansıdırılar. Lakin onlar fəaliyyətlərinin öz maliyyələri hesabına idarə etmirlər. Onlar üçün bu fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün əlavə vəsait ayrılır. Bu vəsaitlə onlar ehtiyacı olduqları resursların alınmasında qiymət amilindən yararlanırlar. Məhz elə bu səbəbdən dövlət həmin müəsisələr üçün zəruri olan resursların qiymətlərinə müdaxilə etməlidir.

Strateji innovasiya hesab edilən bu bölmədə isə hökumət böyük həcmdə innovasiya fəaliyyətinə razılıq vermir. Ona görə ki, bu cür fəaliyyətlər şəxsi maraqları yox, ümumilə cəmiyyətin maraqlarını ön plana çəkməlidir. Bu cür fəaliyyətlər çox böyük məbləğdə vəsait tələb edir, hansı ki, bu vəsaitin sahibkar tərəfindən ödənilə

bilməsi demək olar ki, qeyri-mümkündür. Ona görə ki, istehsalçı ona qazanc gətirməyən bir məhsulun istehsalı ilə maraqlanmır. Uyğun olaraq alıcı da münasib qiymətə olmayan məhsulu almaqdan imtina edir. Lakin cəmiyyətin inkişafı üçün innovasiya fəaliyyətinə ehtiyac vardır. Elə bu səbəbdən dövlət bu sektorun maliyyələşməsini öz üzərinə götürür.

Bazarda mövcud olan hər bir subyektin hüquqlarının eyni olması mümkün olan bir proses deyildir. Çünki, bu subyektlər düşünürlər ki, məhsulun istehsalçıları özlərinidir və öz istehsal etdikləri məhsulu istədikləri qiymətə satma ixtiyarına malikdirlər. Ümumilikdə götürsək təkmil rəqabət real bir ifadə olmayıb mücərrəd xarakterilidir. Elə bir ölkə yoxdur ki, orada “gizli iqtisadiyyat” , inhisar olmasın. Əgər dövlət bazardakı qiymətlərə nəzarət etməsə, lazım gəldikdə müəyyən edilmiş qaydalarla müdaxilə etməsə inhisar baş alıb gedər.

Bunun qarşısını almaq üçün dövləti antiinhisar qanunlar vasitəsi ilə qiymət amilinə təsir etmək məcburiyyəti qarşısında qalır.

Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatı ilə müstəqil fəaliyyəti üstün tutan bir inkişafda keçid arasındadır. Bunun üçün qiymət amilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Möhtərəm prezidentin xüsusi diqqəti sayəsində ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və hərbi potensialımızın artırılması, hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi dövlətimizin ən ümdə vəzifələri kimi gündəmdə qalmaqdadır. 2015-ci ilin 6 ayında inistitutsional xərcləri 3 mlrd. 102 mln manat təşkil edib. Həmin vəsaitin 1 mlrd. 656 mln.-nu elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman və digər sosalmədəni və o cümlədən Bakıda Avropa Oyunlarının keçirilməsinə, 1 mlrd. 150 mln. manat ölkənin enerji su və qaz təhcizatı, nəqliyyat, kommunal, meliorasiya infrastrukturalarının tikinti və yenidən qurulması üçün istifadə olunub.

1.2. Dünya təcrübəsində qlobal maliyyə böhranlarının qiymət mexanizminə təsirinin tətqiqi və onun həlli istiqamətləri.

Qloballaşma zamanı ölkənin məqsədi yalnız milli iqtisadiyyatı kənar mənfi təsirlərdən qorumaqdan ibarət deyildir, eyni zamanda milli iqtisadiyyatın dünya ölkələrinin iqtisadiyyatları arasında rəqabətcabiliyyətliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Ötən əsrin sonuncu illərində baş verən, Asiya və Avropa , Latin Amerikasında yerləşən dövlətlərin böyük əksəriyyətini bürüyən qlobal iqtisadi maliyyə böhranından sonra bu ölkələrdə beynəlxalq səviyyədə maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi qarşıya qoyulan əsas məsələlərdən biri idi. Bu məsələnin həlli uğrunda görülmüş ən vacib və böyük tədbirlərdən biri antiböhran siyasəti idi. Dünya ölkələrini əhatə edən qlobal iqtisadi maliyyə böhranının qarşısını almaq məqsədi ilə Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi antiböhran siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Maliyyə sektorunda yaranan risklərin ən optimal şəkildə idarə edilməsi məqsədi maliyyə arxitekturasının yaradılması üçün dünya ölkələrinin birgə səy göstərməsi;
- Kredit sahəsində fəaliyyət göstərən agentliklərin nümayiş etdirdikləri reytinglərin dürüsləşdirilməsi, həmçinin fəaliyyətinin özbaşınalığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə dövlət nəzarətinin daha da artırılması;
- Hədc tipli fəaliyyət göstərən fondların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onların faydalılığının artırılması məqsədi ilə düzgün strategiyanın seçilərək reallaşdırılması;
- Maliyyə bazarlarında dövlət nəzarəti altında kəskin qaydaların tətbiq edilməsi və onların şəffaflıqlarına diqqət yetirilməsi.

Dövlətin iqtisadiyyata təsir etməsi ən mühüm məsələlərdən biridir. İqtisadiyyata dövlət tərəfindən nəzarət edilməsi öz növbəsində həm sosial-müdafiəni təmin edir, həm də rəqabətə təkan verən amil rolunu oynayır.

Dövlət tərəfində nəzarət fərqli formalarda təzahür edə bilər:

- Mikroiqtisadi səviyyədə- həm fizikal siyasətdən, həm də maliyyə siyasətindən

ibarətdir.

- Makroiqtisadi səviyyədə- inhisarçılığa qarşı təşkil edilmiş qanunlardır ki, hər bir sahəyə uyğun olaraq qiymətlərin müəyyən edilməsinin təmin edir.

Dövlətin bazar qanunlarının fəaliyyət göstərməsinə rəğmən heç bir halda qiymətlərin tənzimlənməsindən boyun qaçıra bilməz.

Qərbin tanınmış iqtisadçı alimləri düşünürlər ki, onların ikinci dünya müharibəsi bitdikdən sonra olan vəziyyəti, bizim hal hazırkı vəziyyətimizlə eyni səviyyədədir.

Antiböhran siyasətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə görülmə tədbirlər planını dövlət idarəçilik sistemində əsasən dörd formada qruplaşdırırlar: Bank sektorunun xilasətlə planı, əhalinin gözlənilmədən baş verə biləcək mənfi təsirlərə qarşı planlar, tələbi stimullaşdırmaq və hazırkı sektora uyğun tədbirlər planı, monetar siyasət planı. Bank sektorunun xilasətlə planında əsas məqsəd ani anda bank sektorunda baş verə biləcək təhlükə zamanı yaranacaq panikanın qarşısını almaq və həmçinin bank sektorunda sabitliyi qorumaqdır. Əhalinin gözlənilmədən baş verə biləcək mənfi təsirlərə qarşı planlarda əsas məqsəd müştərilərin banka olan inamını artırmaqla onların banka yatırıqları depozitləri artırmaq və maliyyə ehtiyatlarını möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Tələbi stimullaşdırmaq və hazırkı sektora uyğun tədbirlər planında əsas məqsəd milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün daxili bazarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara dəstək olmaqdan ibarətdir. Bununla əmək bazarında ölkə əhalinin sosial rifahını yüksəltmək və işsizliyi minimum səviyyəyə endirmək mümkündür. Və nəhayət monetar siyasət planında isə əsas məqsəd müştərilərin kredit götürə bilmə imkanlarını daha da genişləndirmək, tədiyyə balansının sabitliyini qoruyub saxlamaq, iqtisadiyyatda yarana biləcək defilyasiyanın qarşısını almaq, faiz dərəcələrinin köməyi ilə daxili bazarın sabitləşdirilməsidir.

Qlobal iqtisadi maliyyə böhranı zamanı dünya ölkələrində özünü biruzə vermə indikatorlarını iqtisadçı alimlər tədqiq edərək aşağıdakı formaları olduğunu bildirmişlər:

- Cari ödəmələr hesablanarkən real mubadilə və ixrac məzənnələrinin dəyişkən

olması;

- Real olaraq fəaliyyət göstərən sektorun özünə xas, spesifik dəyişənlərindən, sənaye sahəsində inkişaf dinamikasından, milli sektorda faiz normasının dəyişməsindən;
- M2 aqreqat halının və pul bazarının fəaliyyətləri arasında olan nisbi göstəricilər və daxili kreditin ümumi daxili məhsulan olan nisbəti.

Eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də qlobal iqtisadi maliyyə böhranı zamanı ilkin göstəricilər olmuşdur. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- Daxili strukturda mövcud olan maliyyə göstəriciləri;
- Xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr zamanı müəyyən edilmiş şərtlərin göstəriciləri;
- Daxildə reallaşdırılması nəzərdə tutulan strategiya göstəriciləri;
- İqtisadiyyata dövlətin tənzimləmə məqsədi ilə göstərdiyi nəzarət və idarəetmədə yaranan çətinliklər.

Avropa ölkələri arasında əməkdaşlığın yaranmasında 2008-ci ildə baş vermiş qlobal iqtisadi maliyyə böhranı bir növ hərəkətverici qüvvə rolunu oynamışdır və xüsusi olaraq diqqət yetirilmişdir ki,

- “Avropa Maliyyə Nəzarəti Sistemi (European System of Financial Supervisors – ESFS)” yaradılacaq və maliyyə inistutları üzərində olan nəzarət artırılacaq, yəni bir növ “mikroprudensial” nəzarət sistemi həyata keçiriləcək;

- risklərin yaranma ehtimalını aradan qaldırmaq məqsədi ilə uyğun tədbirlər olanı həyata keçiriləcək və artıq yaranmış risklərin həll edilməsi üçün strateri plan hazırlanacaq və sistemli risklərin qiymətləndirilməsi üçün isə “Avropa Şurası (European Systematic Risk Board-ESRB)” yaradılacaq. Yaradılmış bu orqan “Avropa Mərkəzi Bankı” ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərəcəkdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yeni yaranan iki orqanın fəaliyyətinin əsas məqsədi bazar üzərində milli nəzarət yaratmaqdan ibarətdir.

1.3. XXI-əsrdə baş vermiş maliyyə böhranlarının əsas səbəbləri və bunun dünya bazarındakı qiymətlərə təsiri.

Böhran anlayışına XXI əsrin əvvəllərində sıx rast gəlinirdi. Günümüzdə isə dünya maliyyə böhranı anlayışı daha geniş yayılmışdır. Dünya maliyyə böhranı barəsində dünya alimlərindən iqtisadi anlayışı olmayan vətəndaşlara kimi hər kəs danışır. Son əsr iqtisadiyyatda olan sakitçilik, inkişafı “dünya iqtisadiyyatının qızıl əsri” adına layiq görülsə də bundan sonrakı dövr bunun əksi olaraq ən böyük qlobal maliyyə böhranı ilə yadda qala bilmişdir. Beynəlxalq iqtisadi maliyyə böhranı nəinki iqtisadiyyatı qloballaşan hegemon dövlətlərə, hətta iqtisadi cəhətdən çox zəif olan ölkələrə belə yayılmışdır. Əlbəttə hansı dərəcədə inkişaf etməsindən asılı olmayaraq hər kəsi düşündürən əsas məsələ böhranın hansı səbəbdən baş verməsi, davam etmə müddəti, digər böhranlarla oxşar və fərqli cəhətidir. Qlobal maliyyə böhranı qəbul olunmuş iqtisadi qərarları yenidən müzakirə etməyə, onların hansı dərəcədə doğru və yanlışlığını biraz daha gözdən keçirməyə gətirib çıxarır. Bunlar nəzərdən keçirilərkən görülən yanlışlıqlar düzəldilərək yeni model yaradır. Bu modelin yaranması üçün bəzi faktorların olması mühüm amildir. Bunlara sənayeləşmə, uzun müddət davam etmə, bərabərsizlik, iqtisadi artım tempi və s. aiddir. Qabaqcıl ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişafı XXI əsrin əvvəllərində yaranan və indiyə kimi də davam edən böhranla xarakterizə edilir. Həmin dövrdə, yəni 2007-ci ildə baş vermiş böhran başqa dövrlərdə mövcud olmuş iqtisadi böhranlardan çox fərqlənir. Onu fərqləndirən əsas amil ölkədə işsizliyin çoxalması və istehsalın ümumi həcmnin kəskin şəkildə azalması ilə xarakterizə olunmamasıdır. Bu dövrdə baş verən beynəlxalq maliyyə böhranı bir neçə sahəni yox, bir çox sahəni əhatə etməsi ilə şaxələnmə özəlliyinə sahibdir. Bu böhranı bir çox iqtisadçı alimlər ötən əsrin 30- 70-ci illərində baş verən beynəlxalq maliyyə böhranlarına bənzədirlər. Lakin bu o demək deyil ki, onlar eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Çünki hər dövrdə müxtəlif səbəblərdən, müxtəlif müddət davam edən və müxtəlif gücə

sahib böhran olması mümkündür. Məhz elə bu səbəbdən böhran baş verən zaman onun həlli üçün bir öncəki dövrdə baş vermiş böhranın həlli üsullarından istifadə etmək mümkün deyil. Bütün bunlara baxmayaraq böhranlar mahiyyət etibarilə oxşar olurlar və bu da onları müxtəlif qruplara ayırmağa imkan yaradır. Başqa sözlə desək böhranları onların özünəməxsus olan xarakterlərini müqayisə edərək daha yaxından araşdırmaq mümkündür. Lakin artıq istifadə edilmiş, sınıanmış böhrandan çıxma üsulundan bir daha istifadə etmək qeyri-mümkündür. İqtisadi böhran sistemi şəkildə yayılırsa onun bəzi xarakteristikaları mövcuddur:

-Sistemli böhranlar əsasən iki cür (strukturlu böhranlar və tsiklik böhranlar) olur. Bunlar əsasən yeni texnologiyaların tətbiqi zamanı yaranan dəyişikliklərdir. Məhz bu dəyişikliklər sayəsində iqtisadi fəaliyyət daha effektiv, məhsuldar olmağa başlayır. Elmi texniki tərəqqinin köməyi ilə istehsalatda yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi böhranda çıxma yolları arasında ən effektiv seçimdir.

Qlobal iqtisadi böhranın ən vacib elementlərindən biri maliyyə böhranıdır. Maliyyə böhranı digər böhranlarla müqayisədə daha təhlükəlidir və ondan çıxmaq üçün bir yox, bir neçə tədbirlər eyni zamanda görülməlidir.

- Böhranın qaçılması mümkün olmayan nəticələrindən biri də yeni texnologiyaların tətbiq edilməsidir. İstər İEO-də, istərsə də İEOÖ-də yeni sənaye sahələrinə keçilməsi onların strukturunda dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnir.

- Dünya ölkərində həyata keçirilən geoiqtisadi və geosiyasi siyasət nəticəsində maksimal dərəcədə dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Böhranın hələ yeni yayıldığı vaxta alimlər proqnozlaşdırırdılar ki, bu böhran nəticəsində ən güclü modellərdən ikisi olan ABŞ modeli və Çin modeli daha da möhkəmlənəcək. Bu iki modeli “nəhəng ikili” və ya başqa cür ifadə etsək “G2” adlandırırlar. Bu modelləri ikili olaraq Ferguson “Kimerika”, yəni “Chimerika=China+ America” kimi ifadə edir. Lakin bu modellərin möhkəmlənməsi ilə birlikdə regionların maraq dairələrini də nəzərə alsaq çoxqütblü bir iqtisadiyyatın əsası qoyuldu.

Qlobal iqtisadi maliyyə böhranının sistemli şəkildə irəliləyərək sosial-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi pilləsinə keçdi. Ötən əsrin 30-cu illərində baş vermiş iqtisadi böhranla artıq sənaye mərhələsinə keçid başa çatdı. Həmin dövrdə vergilərdə artım baş verdi, dövlət büdcəsində xərclər çoxaldı, qiymət qoymada özbaşınalıq hökm sürürdü. Həmin əsrin 70-ci illərində baş vermiş böhran isə 30-cu illərin əksi olaraq dövlət nəzarəti nisbətən azalaraq azad ticarətə keçildi, vergilərin sayı və məbləği azaldı. Bütün bunlar isə post-sənaye dövrünə keçid ilə nəticələndi.

XX əsrin əvvəllərində baş vermiş qlobal iqtisadi maliyyə böhranı ilk vaxtlar ölkənin yenidən liberallaşdığı, dövlət nəzarətinin güclü olduğu dövrə keçəcəyi güman edilirdi. Lakin gedişat hələ də bu fikri tam doğrulamayıb. Düzdü dövlət öz nəzarətini əvvəlki illərə nisbətən artırıb ancaq bu yalnız maliyyə sahəsində özünü biruzə verir.

Sistemli şəkildə yayılan qlobal maliyyə böhranı maliyyə sahəsinin gələcək vəziyyəti barədə hər hansı bir fikir bildirməyi çətinləşdirir. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş qlobal iqtisadi maliyyə böhranı zamanı bir valyutadan, yəni dollardan istifadə edilirdisə də, 70-ci illər böhranında yeni valyuta da əlavə edilərək ikili valyuta sistemindən, yəni Avro və dollar üstünlük təşkil etməyə başlanıldı. XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş qlobal maliyyə böhranının təsiri nəcitisində hansı valyuta sisteminin üstünlük təşkil edəcəyini söyləmək çətinidir. Lakin bəzi iqtisadçılar düşünür ki, regionların inkişaf etdiyi bir vaxtdan ehtiyat valyutalarından da beynəlxalq səviyyədə istifadə etmək mümkündür.

Bu böhran ölkə iqtisadiyyatında əsaslı şəkildə dəyişikliklər etməyə məcburiyyət yaradır və bu dəyişikliklərin ən böyüyü və demək olar ki, ən əsası elmə təsir edəcəkdir.

Qlobal iqtisadi maliyyə böhranının ən çox əlaqəli olduğu sahə qiymətlərlə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatı məhsullarında, əmtəə məhsullarında və eləcə də neftin qiymətində nəzərə çarpılacaq dərəcədə artım baş vermişdir. Əhali sayının çoxluğu ilə seçilən ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu kimi məhsullara tələbin artması qiymətlərin artmasına səbəb oldu. 2008-ci ildə nəinki ərzaq mallarında qiymət

yüksəlməsi ən üst səviyyəyə qalxdı, hətta dünyanın ən qiymətli maddələri olan neft və qızılın da dəyərində artım baş verdi. Həmin dövrdə aparıcı valyuta hesab edilən ABŞ dollarının məzənnəsi yerli valyutalarla nisbətdə xeyli dərəcədə aşağı düşmüşdür.

Qlobal maliyyə böhranının ilkin əlamətləri özünü 2008-ci ilin əvvəlində Amerika Birləşmiş Ştatlarının maliyyə sistemində göstərməyə başladı və tədricən iqtisadi əlaqələri və asılılıqları olan digər ölkələrə də yayılmağa başladı. Bu Amerika maliyyə modelinin kapitalizmin inkişafına müsbət təsir göstərməsinə inamı azaltdı.

Böhranın yaranması müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Qlobal maliyyə böhranının yaranmasında ümumi səbəblər aşağıdakılardır:

- Qlobal şəkildə dünya ölkələrində ipoteka böhranının olması;
- Ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin bərabər olmaması və s.

Böhranın yaranmasına təkan verən digər bir səbəb də ölkənin borc öhtəliklərini vaxtı-vaxtında ödəyə bilməməsi idi. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş qlobal iqtisadi maliyyə böhranının baş verməsində hərəkətverici qüvvə ötən əsrin 90-cı illərində Asiya böhranı olmuşdur. Həmin dövrdə transmilli korporasiyalar kreditlərin verilməsinə dair yeni bir strategiya planladılar. Bu ehtiyat strategiyasına baxmayaraq 2008-ci ildə baş verən böhranda bu amillər əhəmiyyətli yer aldı. Amerikada başlanan böhrana səbəb olan amillər daha öncədən tədricən formalaşmışdır. Bu amillərdən biri də məhz həmin dövrdə baş tutmuş Amerika-İraq müharibəsidir. Müharibə zamanı ordunun silahlandırılmasına və sərhədin gücləndirilməsinə 3 trilliyon dollardan çox vəsait xərclənmişdir. Təbii ki, bu qədər böyük həcmdə olan bir maliyyə itkisi iqtisadiyyata öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu sadəcə maliyyə itkisi deyil, eyni zamanda böyük həcmdə ehtiyatlar itkisi də deməkdir. Azad ticarət bazarının hökm sürdüyü bir vaxtda dövlət nəzarətinin zəifləməsi də böhranın yaranması üçün başqa bir səbəb yaradır. Bəzi ölkələrdə Amerika, İngiltərə, İslandiya hətta maliyyə nəzarəti azalmışdı. Maliyyə mərkəzlərinin öz arasında yaranan rəqabət bu hadisəni daha da artırmışdır.

Digər bir səbəb isə ölkələr içərisində əhali sayına görə üstünlük təşkil edən ölkələrdən biri Çinin milli pul vahidi olan yuanın məzənnəsinin aşağı düşməsi nəticəsində valyuta ehtiyatlarının yığılıb qalması idi. Bu zaman isə Çin ehtiyatda artan valyutası ilə Qərb ölkələrinə külli miqdarda borc vermişdir. Məhz elə bu səbəbdən faiz dərəcələri aşağı düşərək maliyyə sektorunda böyük riskə səbəb olmuşdur.

Başqa bir səbəb isə likvidliyin artması idi. Ucuz pul axını qərb ölkələrinə doğru artmağa başlamışdır. Həmin ölkələrdə XX əsrin ilk illərində profisit yaranmış, bu isə likvidliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. ABŞ prezidenti Barak Obama 2011-ci ildə 2008-2009-cu illərdə baş vermiş böhranın yaranma səbəblərinin araşdırmağı üçün xüsusi komissiya təşkil edilmişdir. Bu konqresin komissiya üzvləri böhranın yaranma səbəbi olaraq bu faktları göz önünə gətirmişdir:

- İdarəetmədə korporativ normalarda uyğunsuzluğun olması; “ekzotik” adlı qiymətli kağızların sürətlə yayılması;

- “Kölgə bank” sisteminin tənzimlənməməsi.

ABŞ da maliyyə böhranının yaranmasına səbəbi ipoteka sahəsində 2006-cı ildə “subprime”-lərin (keyfiyyətsiz kreditlər) verilməsi oldu. Ev-alqı satqı sahəsində xüsusi ilə də mənzillərin qiymətində kəskin şəkildə artım baş verdi. Bu qiymətlər 2000-ci ildə dünya ölkələrində olan mənzil qiymətləri ilə müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksək idi. Və hətta yüksəlməkdə də davam edirdi. Bu proses mənzil almaq üçün aztəminatlı ailələrin banklardan kredit götürməsinə də asanlaşdırdı. Çünki mənzil sahəsində qiymətlər artdığı və yüksək inkişaf getdiyi üçün banklar potensial müştərilərin ev almasına köməklik etmək və eyni zamanda yüksək gəlir əldə etmək məqsədiylə kredit şərtlərini asanlaşdırırdılar. Hətta gəliri normanın çox aşağısında olan ailələrə də güzəştlər edilərək kredit verilməsi barədə planlar qurulurdu.

Bu dövr çox da uzun müddət davam etmədi. Tikinti sahəsində geriləmə başladı, mənzillərin qiymətləri birdən-birə aşağı düşdü. Mənzil qiymətləri yüksək olan müddətdə ipotka sektorunda subprime kreditlərini, yəni yüksək risk tələb edən yüksək faizli

kreditləri götürmüş şəxslərin öz borclarını ödəyə bilməməsi ilə nəticəsində aztəminatlı ailələr iflasa uğradı və əmlakları banklar tərəfindən istismar edildi. Bank sektorunda geriləmə baş verdi və bəzi kiçik banklar öz fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı.

Böhranın baş verməsinə səbəb olan digər bir fəaliyyət isə dövlətin ipoteka kreditləri barədə yürütdüyü siyasətin düzgün qurulmaması idi. Məsələyə hüquqi tərəfdən yanaşsaq qlobal maliyyə böhranının yaranmasında iki qanunun böyük təsiri olmuşdur. Bu qanunlardan biri 1995-ci ildə Amerika prezidentinin fərman verdiyi “İctimai İnvestisiya Aktına dəyişikliklər” qanunu olmuşdur. Digəri isə yenə həmin prezidentin 1990-ci ildə fərman verdiyi “Maliyyə Xidmətləri Modernizasiyası Aktı” olmuşdur. Orta və aşağı təminatlı ailələrin istehlak kreditləri almasında birinci qanunun çox böyük rolu var idi. Beləkilə, kredit şirkətləri kreditlərin ödənilməsi qaydalarında dəyişikliklər edərək onun şərtlərini biraz yumşaltdılar. Dövlət açıq səhmdar cəmiyyətlərinə limitsiz kredit alma imkanı yaradır həmçinin öhtəliklərinə zəmantə verir. Bu qanundan sonra onlar artıq orta və aztəminatlı ailələrin investisiya sahəsinə yönəlməsinə şərait yaratdı. Və bununla da kredit ödəmə qabiliyyəti olmayan şəxslərə də kredit götürmə imkanının yaradılmasının təməli idi. Digər imzalanmış qanun isə həm investisiya, həm də kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilmək üçün banklara şərait yaratdı. Onlar düşünürdülər ki, investisiya fəaliyyətindən banka dəyəcək zərəri həmin bankların əmanətlərdən topyalacağı qazanc ilə əvəzləmək mümkün olar. Bu qanunun təsiri nəticəsində daha öncə depozit yığa bilməyən banklar indi depozit yığma qabiliyyəti olan digər kommersiya bankları ilə birgə fəaliyyət göstərmə imkanına malik oldular. Bu depozitlərdən gələn qazanc ilə yüksək riskli maliyyə kreditlərinin dövriliyəsini artırdılar.

İpoteka Qiymətli Kağızlarına edilmiş qanun dəyişikliyi bir çox problemlərlə nəticələndi. Tikinti sahəsində əmlak qiymətlərinin artması bank kreditlərinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Banklar öz kredit portfellerini ipoteka kreditləri ilə artırmaq üçün rəqabətə başlamışdılar. Banklar artıq rəqabətə o qədər fokuslanmışdılar ki, kredit

almaq istəyən müştərilərin hansı dərəcədə etibarlı olub-olmamasına, götürdükləri kreditləri ödəmə imkanlarının olub-olmamasına belə diqqət yetirməməyə başlamışdılar. Onlar üçün müştərinin nə qədər etibarlı olub olmaması yox, kredit profillərinin sayının nə qədər olması ilk plana keçmişdi. Və edilən bu səhv öz nəticəsini zamanla göstərməyə başlamış, öz kredit öhtəliklərini yerinə yetirə bilməyən çoxlu sayda müştəri meydana çıxdı. Banklar əmlak qiymətlərinin bu cür aşağı düşməsi ilə əlaqədar yarana biləcək risqi azaltmaq məqsədi ilə müştərilərə ipoteka kreditini evin öz dəyərindən aşağı məbləğdə verirdilər. Məsələn evin öz dəyəri 500 000 dollar məbləğindədirsə, ipoteka krediti olaraq bank öz müştərisinə bu ev üçün 350 000 dollar məbləğində ipoteka krediti verirdi ki, sonradan evin qiyməti aşağı enərsə bank zərərdə qalmasın. Lakin bu qədər tədbirə baxmayaraq 2007-ci ildə tikinti sahəsində, xüsusi ilə də əmlak qiymətlərinin ümumi çəkisi nəinki verilən kredit məbləğinə, hətta ondan da aşağı səviyyəyə endi. Nəticə olaraq problem iki qat böyüdü. Məsələn alğı əmlakın öz qiyməti 500 000 dollar məbləğində olan ev sahibi bu ev üçün bankdan 350 000 dollar kredit götürmüşdü, indi isə 350 000 dollar həcmində kredit ödədiyi təqdirdə əmlakın öz qiyməti 300 000 dollara düşdü. Bunu görən alıcı aldığı əmlakı banka geri qaytararaq əlavə olaraq ödəniş etdiyi məbləği qazanmaq məqsədi ilə öz ödənişlərini geri tələb etməyə başladılar. Bu vəziyyə isə bankların ehtiyat məbləğinin azlmasına, dövryyə üçün kifayət qədər məbləğin qalmamasına gətirib çıxardı. Kiçik, maliyyə vəsaiti az olan banklar bu vəziyyətə tab gətirə bilməyib iflasa uğradı. Fəaliyyətlərini hələdə davam etdirmək gücü olan digər banklarda da geriləmə vəziyyəti yarandı. Yaran bu vəziyyətdən xəbərdar olan müştərilər öz depozitləri üçün narahat olmağa başladılar. Bun qorxu onlarda banklara olan inamı azaltdı və nəticə olaraq insanlar fəaliyyətini sağlam şəkildə davam etdirmək gücü olan banklardan belə öz vəsaitlərini geri götürməyə başladılar. Nəticədə nəinki fəaliyyət imkanları zəif olan banklar, hətta bank sektorunda kifayət qədər sözünü demiş hegemon bankların da fəaliyyətində çətinlik yarandı. Bu vəziyyətdən çıxmaq məqsədi ilə bir çox ipoteka şirkətləri xarici dövlətlərin investorlarına öz keyfiyyətsiz ipotekalarını satmağa

başladılar və bu global maliyyə böhranının dünya ölkələrinə zəncirvari şəkildə yayılmasına gətirib çıxardı. Evlərin qiyməti aşağı düşəndə ipoteka kompaniyaları tətbiq edilmiş evlərin də qiyməti ipotekadan aşağı qiymətə endi. Bütün dünya ilə iqtisadi əlaqəsi olan ABŞ-ın daşınmaz əmlak bazarında yaranmış vəziyyət digər ölkələrə də yayıldı. Daşınmaz əmlak sahəsində ipotekada orta və aztəminatlı ailələrin yararlanması üçün təşkil edilmiş kampaniya evlərinin də qiymətinin ipotekadan aşağı qiymətə enməsi onları digər ölkələrin kampaniyalarına sataraq vəziyyətdən çıxma yolu axtarmalarına səbəb oldu. İpoteka kampaniyaları tətbiq edilmiş evlərin qiymətlərinin aşağı düşməsi zamanı həmin kampaniyalar ciddi zərərə uğradılar. 2008-ci ilin sonlarına doğru subprime ipoteka yəni böyük riskli kreditlər böhranının yalnız Amerikanın bir sahəsinə deyil, bütün maliyyə sisteminə yayıldığını aydın şəkildə müşahidə etmək olurdu. Kredit şirkətləri aztəminatlı ailələrə verdikləri subprime kreditlərinin aktivlərini birləşdirərək maliyyə bazarında satılması mümkün olan istiqrazlar formasına gətirib ticarət banklarına vermişdilər.

Ümumiyyətlə Amerikada fond birjalarında son zamanlar həddindən artıq dəyişikliklər hökm sürürdü. Amerikada ipoteka sahəsində ad qazanmış “Freddy Mac” və “Fannie Mae” agentlikləri 2008-ci ilin yay aylarında maliyyə aktivlərinin qiyməti iki-üç gündən artıq 35%-dən aşağı oldu. Bu şirkətlərin ölkənin ipoteka bazarının yarısından çoxunu əhatə etdiyini də nəzərə alsaq bu geriləmənin ölkənin 50%-dən çoxunda baş verdiyini görürük. Bu geriləmə bu məsələnin həlli üçün yeni bir dəyişikliyi tələb edirdi. İpoteka sahəsində 2008-ci ilin yay aylarında başlayan bu geriləmə sentyabr ayında da öz həllini tapmamışdır. Və artıq bu problemin həlli üçün “ABŞ Federal Ehtiyat Orqanları” və ABŞ Maliyyə Nazirliyi” uyğun tədbirlər planı hazırlamalı idi. Artıq səhmlərin dəyəri 85%-dən aşağı düşdü. Sonra isə ABŞ-ın ən böyük investisiya banklarından biri olan, maliyyə böhranının ağır təsirinə məruz qalmış “Bear Stearns” şirkəti başqa bir böyük bank tərəfindən- JP Morgan Chase satın alındı. Bu hadisə ABŞ-ın başqa bir böyük bankı olan “Lehman Brosers”in bundan sonrakı fəaliyyəti üçün ciddi təhlükə yaratdı. Bu

bankın səhmlərinin dəyəri iki dəfəyə qədər aşağı endi. Bu bir bank üçün çox ağır haldır və artıq fəaliyyətini davam etdirə bilməyib müflis oldu. Bank böhranlarının getdikcə daha da böyüməsi likvidlik məsələsinin yenidən gündəmə gəlməsi ilə nəticələndi. Dünyanın ən böyük bank böhranı isə “Washington Mutual” bankının çox böyük həcmdə bir müştəri kütəsinin azalması oldu. Sentyabr ayının ilk 10 günü ərzində bank müştərilərinin öz hesablarını geri bötürməsi bankı 15 milyard dollar ziyanda qoydu. Bu ziyanın həll edilməsi demək olar ki, mümkünsüz idi. Lakin yenə də Amerikanın “Əmanətlərin Sığortalanmasının Federal Kompaniyası” və “Federal Ehtiyat Orqanları” bu məsələylə bağlı tədbirlər görməyə başladılar. Onlar bu məsələnin həll yolunu bankın çox hissəsinin “JP Morgan Chase” bankının almasında görürdülər.

Qlobal maliyyə böhranı zamanı yalnız bank sektorunda deyil, eyni zamanda sığorta sektorunda da problemlər yarandı. Amerikanın ən böyük sığorta şirkətlərindən biri kimi tanınan “American International Group(AIG)” şirkətinə də böyük həcmdə ziyan dəydi. O hətta ABŞ-ın “Federal Ehtiyat Orqanlarından” 90 milyard dollar həcmində kredit almışdır. Lakin bu da vəziyyətdən çıxış yolu olmadı, bir neçə gün sonra səhmlərin dəyərində 70%-ə qədər azalma müşahidə edildi. Şirkət bu krediti səhmlərin dəyərinin 80%-ni ödəmək üçün gətürmüşdü. Bu öhtəliyi yerinə yetirə bilmədiyi üçün artıq dövlət mülkiyyətinin tərkibinə keçdi. Amerikanın digər bir böyük banklarından olan “Merrill Lynch” investisiya bankı 2008-ci ildə böhranın ona da böyük təsiri olduğunu rəsmi olaraq açıqladı və daha sonra digər bir ABŞ bankı tərəfindən satın alındı. Normal fəaliyyət göstərən “Goldman Sachs” və “Morgan Stanliy” investisiya bankları “Federal Ehtiyat Orqanlarının” tərkibində holding şirkəti kimi fəaliyyətini davam etdirmək məcburiyyətində qalaraq investisiya bankı olaraq fəaliyyətlərini demək olar ki, dayandırdılar.

Beləliklə, ABŞ-da baş verən maliyyə böhranı ən nəhəng bankların iflası uğraması, ən böyük sığorta şirkətlərindən biri olan AIG-in öz fəaliyyətini dayandırması və ipoteka şirkətləri içərisində özünəməxsus yer qazanmış olan Freddy Mac və Fannic Mae

şirkətlərinin dövlətin tərkibinə keçməsi ilə iz buraxdı. Amerikada baş vermiş maliyyə böhranı yalnız öz daxilində deyil, digər ölkələrin iqtisadiyyatında da xoşagəlməz izlər buraxdı. Qlobal maliyyə böhranın yaranması üçün ilkin toxumlarını səpdi. Böhranın göstərdiyi təsirlə əlaqədar olaraq fond birjalarında 2007-ci ilin son aylarında indekslər aşağı düşdü.

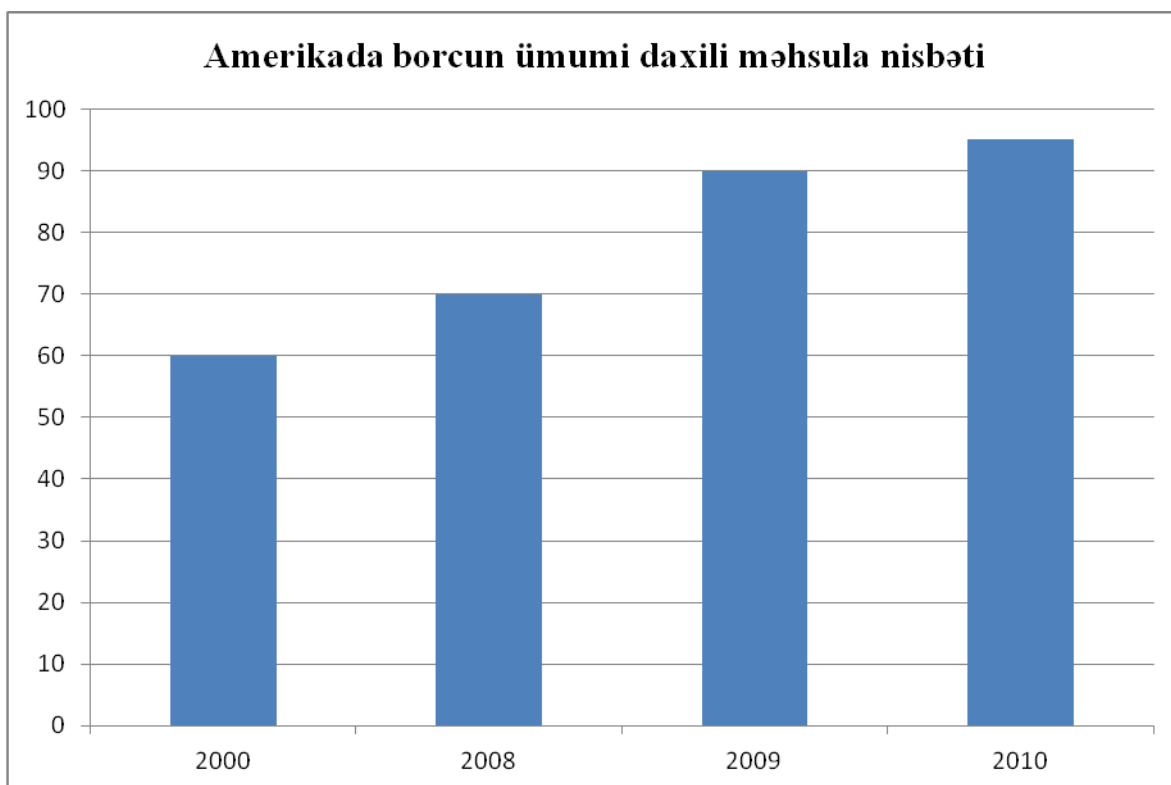
Dünyada fond birjalarının indeksləri 2007-ci il oktyabr ayının 31-də özünün ən son həddinə çatdı, daha sonralar isə enmələr müşahidə edildi. Bu enmələr növbəti ilin həmin ayına kimi davam etdi. İEO-də fond birjalarının indeksləri-MSCI World indeksi-33.4 faiz, İEOÖ-də isə MSCI Emerging Markets indeksi – 42,6 faiz aşağı endi. Bu göstəricilərə əsasən onu müəyyən etmək olur ki, Amerikanın maliyyə sektorundan daha çox fond bazarı böhranın təsirinə məruz qalmışdır. Bunun əsas səbəbi isə beynəlxalq valyuta məzənnəsinin dollar olması idi. Bunun üçün də Amerika baş verən hər hamsı bir dəyişiklik digər ölkələrə də həmin an təsir edir.

Fond birjalarında yaranan bu ağır vəziyyət sonradan kredit və əmlak bazarlarına da yayıldı. Bu təsir ilk olaraq daha sıx ticarət əlaqələri olan qərb ölkələrinə təsir etdi. Orada faiz dərəcələri aşağı düşdü. 2008-ci ilin yay aylarında neftin qiyməti kəskin çəkildə ucuzlaşmağa başladı. Bu ilin fond bazarlarında olan geriləmə Yaponiyanın ümumilikdə, Amerikanın isə son 20 il ərzində ən yüksək göstəricisi idi. Amerikada fəaliyyət göstərən bankların böyük əksəriyyəsi Açıq tipli Səhmdar Cəmiyyətidir. Yəni ki, bank səhmlərini istənilən şəxs satın alma hüququna malikdir. Elə bu səbəbdən çox vaxt ABŞ banklarında böyük səhm sahibləri adi vətəndaşlardır. Banklarda yerləşdirilmiş böyük məbləğdə depozitlər vətəndaşlara məxsus idi. Bank öz müflisliyini elan etdiyi zaman isə həmin pulları itirmiş sayılırdı hansı ki, çox zaman məhz elə bu cür də olurdu. Bu da məhsulların alıcılıq qabiliyyətini aşağı salırdı. Alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi istehsal olunan məhsulların istehlak oluna bilməməsi deməkdir, yəni maliyyə sektorunda yaranmış böhran bu vasitə ilə digər sahələrə də öz təsirini göstərirdi. Öz yatırımlarını banklara yatırmış əhali bank müflisləşdiyi zaman əllərində demək olar ki,

vəsait qalmırdı, beləliklə də öz alıcılıq qalibiliyyətini itirirdi. Alıcılıq qabiliyyətini itirmiş vətəndaşlar gündəlik tələbatlarında bahalı məhsullardan istifadəni təxirə salaraq yalnız ehtiyacları olan qədərini almağa başladılar. Ölkədə istehsal edilmiş külli miqdarda məhsulun istehlak edilməməsi bazar artıqlığını yaratdı. Bu məhsulları istehlak etmiş əhali satışından qazanc əldə edə bilmədiyi üçün iflasa uğradı. Bu şirkətlərin müflisləşməsi Açıq tipli Səhmdar Cəmiyyətində böyük həcmdə səhmlərə sahib əhalinin də zərər görməsinə gətirib çıxarırdı. Şirkətlərin müflis olaraq bağlanması həmin şirkətin ilk növbədə işçilərinin işsiz qalması demək idi. Bununla əlaqədar olaraq ölkədə əhali işsizliyi artmağa başladı. Amerika Birləşmiş Ştatlarında iqtisadiyyatın əsas hissəsini şəxsi sahibkarlıq təşkil etdiyi üçün bu hadisələr ona həddindən artıq böyük zərər göstərdi. Maliyyəböhranı Amerikanın dövlət büdcəsində də özünü biruzə verdi. Belə ki, bu ölkənin dövlət büdcəsinin 90 faizindən çoxu vergilərdən gələn gəlir hesabına maliyyələşir. Verginin yığımında isə çətinliklər yaranmağa başladı. Verginin əsas hissəsini təşkil edən mənfəət vergisi özəl sektorda fəaliyyət göstərən şirkət rəhbərlərindən alınırdı. Bu şirkətlər bağlandıqdan sonra istər-istəməz bu mənfəət vergisinin azalmasına təsir etdi. Şirkətlərin bağlanması nəticəsində gəlirlərindən məhrum olan əhalidən gəlir verginin alınmasında da azalmalar baş verdi. Amerikanın Ümumi daxili məhsulunun həcmi böhranın ilk başladığı vaxtlar 5 faiz artığı halda, 2009-cu ildə onun həcmi 6 faizə qədər azalmışdır. Bu böhran Amerika iqtisadiyyatına 5 faiz təsir göstərmişdir ki, bu təsirdən hələ də tam çıxı bilməyib. Qrafikdə (Qrafik 1.1) əsas diqqət 2008-ci ildə olan ümumi daxili məhsul göstəricisi ilə 2009-cu ildə olan ümumi daxili məhsul göstəricisi arasında kəskin fərq olmasına, təxminən 25 faiz artım müşahidə olunmasına diqqət yetirilməlidir. Ümumiyyətlə istər Amerikada istərsə də digər dövlətlərdə bu qədər artım olması iqtisadiyyatı böyük təhlükə altında qoyur.

(Qrafik 1.1)

Amerikada borcun ümumi daxili məhsula nisbəti

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu, www.imf.org

FƏSİL-2. QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ MİLLİ İQTİSADİYYATDAKI QİYMƏT MEXANİZMİNƏ TƏSİRİ VƏ ONUN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.

2.1. Qlobal maliyyə böhranının milli iqtisadiyyatdakı qiymət mexanizminə mənfi təsiri və onun xarakterik xüsusiyyətləri

XXI əsrin inkişaf proseslərindən biri də qloballaşmadır. Qloballaşma əsasən dünya ölkələrinin qarşılıqlı inteqrasiyasıdır, yəni beynəlxalq ticarət əlaqələri, beynəlxalq problemlərin həlli yolları və s. bu kimi prosesləri özündə cəmləşdirir. Bu proseslərin nəticəsində dünya dünyada vahid bir sistem yaranır. Azərbaycan da bu sistemin bir parçasıdır və getdikcə bu sistemə verdiyi tövhələr artmaqdadır. Uyğun olaraq dünyada baş verən hər hansı bir dəyişiklik eyni sistemdə yer aldığı üçün ölkəmizə də müəyyən qədər öz təsirini göstərir. Həmçinin bu dəyişikliklərə böhranla bağlı baş verən dəyişikliklər də aiddir. Qlobal maliyyə böhranlarında biri də 2008-ci ilin ikinci yarısında baş vermişdir. Bu maliyyə böhranı bütün dünya ölkələrinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu təsirin qarşısının alınması üçün dünya ölkələri müxtəlif tədbirlər həyata keçirsə də mümkün olmadı. Beləlikdə, bir çox banklar, şirkətlər, zavod və fabriklər iflasa uğradı, iş yerləri dayandırıldı, işçi ixtisarlara nəticəsində əhəlinin xeyli hissəsi işsiz qaldı. Ölkənin həyat səviyyəsi aşağı düşdü. Ölkəmizin dünyanın həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi dünyada baş verən maliyyə böhranından kənar durmağı mümkünsüzləşdirirdi. Artıq maliyyə böhranı birbaşa və ya dolay yollarda Azərbaycan respublikasına öz təsirini göstərdi. Ölkənin statistik göstəricilərinin nəzərdən keçirsək görürük ki, müxtəlif zamanlarda sosial-iqtisadi göstəricilər müxtəlif olub və bu göstəricilərin ən yüksək nəticəsi 2005-ci ildən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu göstəricilərdə əhəlinin həyat səviyyəsinin yuxarı olması, işsizliyin azalması, ümumi daxili məhsulun həcmnin artması kimi dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. Ölkəmizin iqtisadiyyatında ümumi daxili məhsulun həcmnin yüksəlməsi

əsasən hasilatda neft və neft məhsulları üstünlük təşkil etdiyindən neft qiymətlərinin artması birbaşa onun da yüksəlməsinə təsir göstərir. 2008-ci ildə baş vermiş maliyyə böhranına qədər statistik göstəricilərə nəzər salsaq iqtisadi artımın 2005-ci ildə 26.4% olduğunu, 2006-cı ildə 34.5% olduğunu, 2007-ci ildə isə 25% olduğunu görürük. (Cədvəl 2.1 və 2.2; Qrafik 2.1) 2008-ci ildə əvvəlki illərdən fərqli olaraq geriləmə olmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun çıxardığı statistik göstəricilərə əsasən 2009-cu ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 11,5 faiz geriləmişdir.

Cədvəl 2.1

ÜDM-in həcmi, cari qiymətlə, milyard manatla

Əllər	BDM cəmi	Neft-qaz sektoru	Qeyri-neft sektoru	Məhsula və idxala xalis vergilər
2005	12.5	5.5	6.1	0.9
2006	18.8	10.1	7.6	1.0
2007	28.4	15.9	10.6	1.9
2008	40.1	22.3	15.2	2.7
2009	35.6	16.1	16.7	2.8
2010	42.5	20.4	19.2	2.9
2011	52.1	25.8	23.2	3.1
2012	54.7	24.5	26.9	3.4
2013	58.2	23.8	30.5	3.9
2014	59.0	21.6	33.0	4.3
2015	59.8	20.3	39.5	-
2016	57.7	16.3	41.5	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

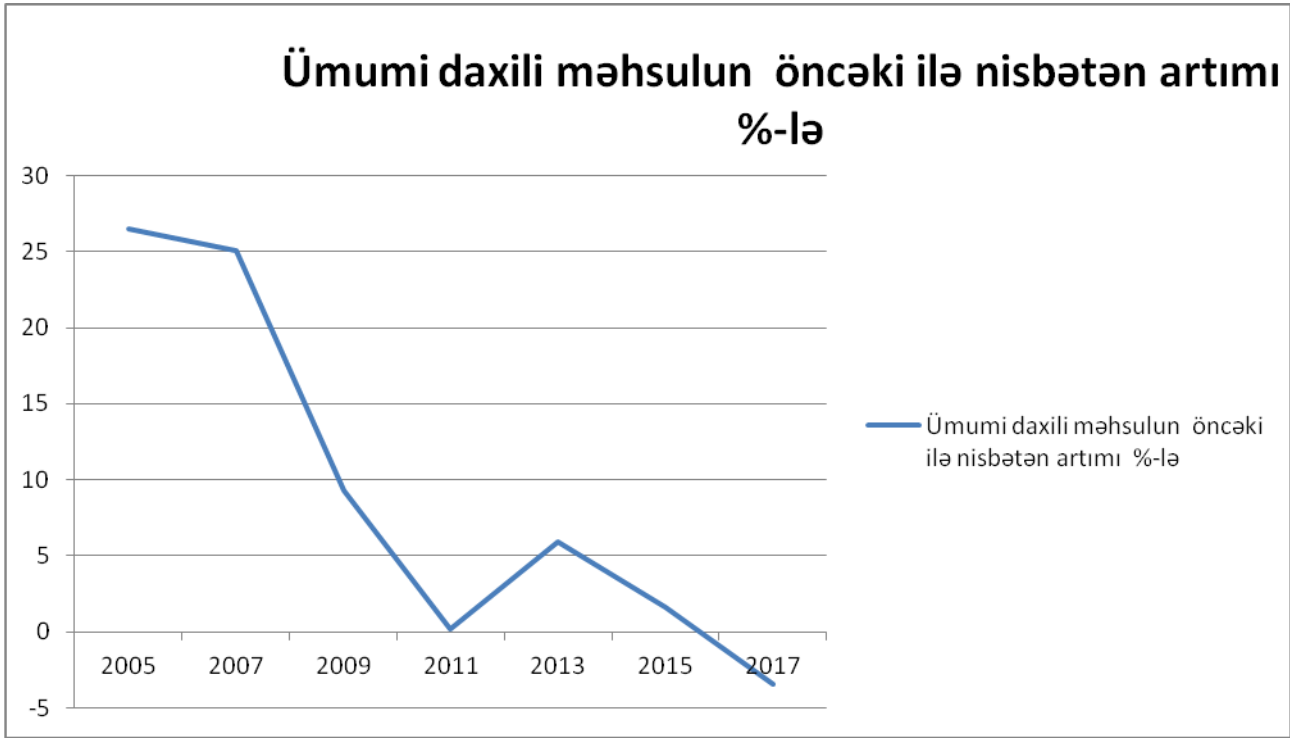
Cədvəl 2.2

ÜDM-in artım sürəti, əvvəlki ilə nisbətən, (faizlə)

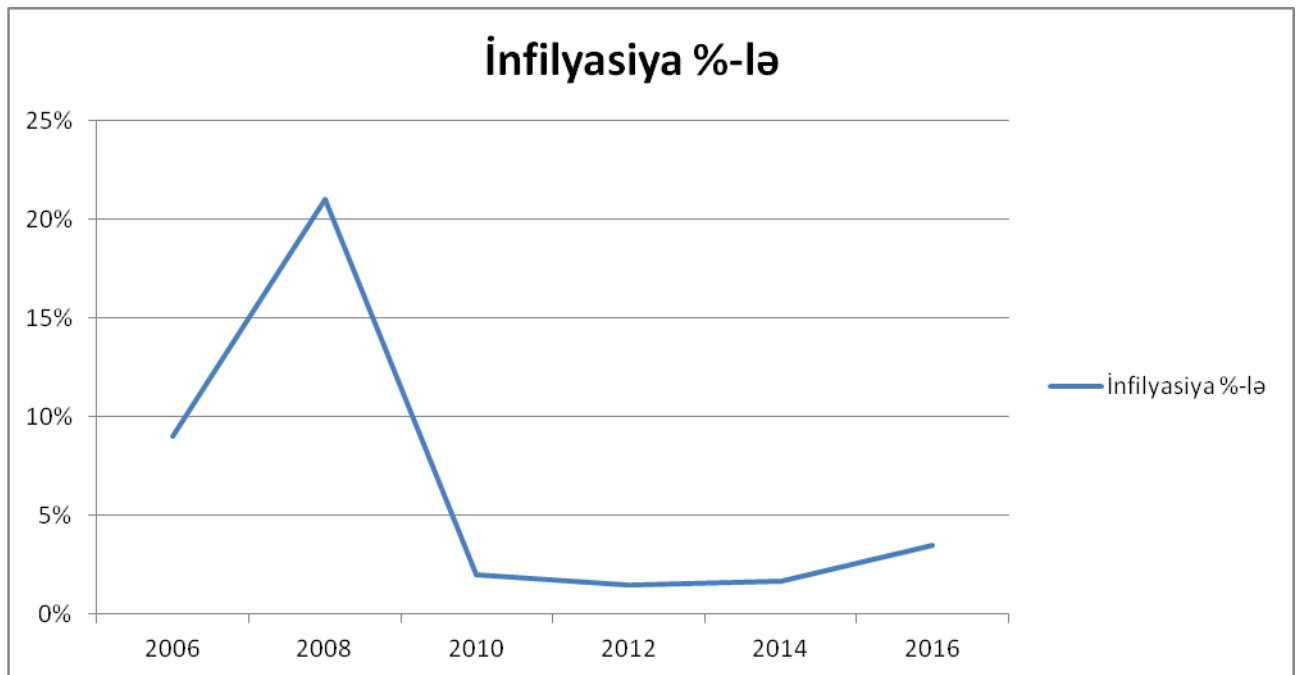
Əllər	İDM cəmi	Neft-qaz sektoru	Qeyri-neft sektoru	Məhsula və idxala xalis vergilər
2005	126	166	108	108
2006	135	163	112	111
2007	125	137	111	111
2008	111	107	116	116
2009	109	114	104	102
2010	105	102	108	108
2011	100	91	109	108
2012	102	95	110	107
2013	106	101	110	109
2014	103	97	107	105
2015	102	94	120	-
2016	97	80	105	-

Qrafik 2.1

Ümumi daxili məhsulun öncəki ilə nisbətən artımı faizlə

Qrafik 2.1

İnfilyasiya faizlə

2007-2009-cu illərin göstəricilərinə əsasən bu illərdə infilyasiyanın səviyyəsi yüksək olmuşdur. Cədvəldə 2005-ci ildən sonrakı illərə nəzər salsaq görürük ki, ölkədə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin həcmi azalmışdır. Bu ona görə baş vermişdir ki, həmin ildə eyni həcmdə neft hasil edilib, lakin neftin qiyməti aşağı idi. Bu onu göstərir ki, neftin qiymətində baş verən dəyişiklik Azərbaycan iqtisadiyyatına öz təsirini göstərir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı daxildən olduğu kimi xaricdən də neftlə birbaşa əlaqəlidir. Çünki ölkədi ixracatın demək olar ki, 90 faizdən çoxunu neft və neft məhsulları təşkil edir. Bu ölkə iqtisadiyyatını böyük təhlükə altında qoyur. Neft tükənən resursdur və ondan asılı olaraq iqtisadiyyat bir yerə qədər inkişaf edə bilər. İqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün ilk növbədə iqtisadiyyatın neftdən asılılığını maksimum dərəcədə azaltmaq lazımdır. Buna sübut olaraq 2009-cu ildə dünya bazarında neft qiymətinin aşağı düşməsi nəticəsində Ölkəmizdə ümumi daxili məhsulun da uyğun olaraq səviyyəsinin azalmasını misal göstərmək olar. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında ildən-ilə artım baş verir, yenə də ölkə iqtisadiyyatı

neftdən asılı olduğu üçün maliyyə böhranından sonra dünya bazarında neftin qiymətinin ucuzlaşması zamanı yaranan çətinliklər öz təsirini ölkəmizdə də göstərir. Böhrandan sonra yaranan bu təsirlər müxtəlif sektorlara müxtəlif cür təsir göstərmişdir. Təbii ki, ölkə iqtisadiyyatının 90 faizdən çoxunu neft və neft məhsulları təşkil etdiyi üçün qlobal maliyyə böhranı ən çox məhz bu sektorta öz mənfi təsirini göstərmişdir.(Cədvəl 2,3)

İqtisadiyyatı neftdən asılı olan digər ölkələr kimi Azərbaycan da qlobal böhrandan sonra böyük zərər almışdır. 2008-ci ildə baş verən böhranda öncə neftin 1 barelinin qiyməti 150 dollar idi. Böhran zamanı neftin qiyməti birdən-birə ucuzlaşdı. Böhrandan sonra isə neftin qiyməti 30 hətta 40 dollara qədər aşağı düşdü. Dövlət büdcəsinin 75 faizdən çoxunun neft gəlirləri təşkil edən Azərbaycan üçün enerji mənbəyinin qiymətinin azalması yalnız iqtisadi yox, həmçinin sosial problemlərə də səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2,3

İqtisadiyyatın neft, qeyri-neft və vergi gəlirlərindən asılılığı

Əllər	Neft gəlirləri	Qeyrineft gəlirləri	Vergi gəlirləri
2006	53.7	39.8	5.4
2007	56.2	40.5	6.7
2008	55.6	36.9	6.8
2009	45.3	38.2	7.8
2010	48.2	46.7	6.5
2011	49.4	45.5	5.8
2012	44.5	43.8	6.1
2013	40.5	50.1	6.7
2014	36.7	52.4	7.2
2015	34.2	56.2	7.5
2016	32.9	56.9	7.7

2017	30.7	57.1	8.1
------	------	------	-----

Böhrandan sonra ölkədə nəzərdə tutulmuş bir çox iri həcmli layihələrin reallaşdırılması təxirə salınmaq məcburiyyətində qalındı. Bu layihələr arasında Xəzər dənizi üzərində körpü, metro tikintisi də var idi. Dövlət büdcəsi aldığı zərərdən sonra bu layihələri reallaşdırmaq gücünə malik olmadığından bir neçə il sonraya saxlamaq məcburiyyətində qaldı. Böhran bütün ölkələrə öz təsirini göstərdiyindən Azərbaycanın ixrac etdiyi qeyri-neft sektoruna tələbat azaldığı üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyətini çətinləşdirdi və bəzi şirkətlər hətta iflasa uğradı. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın iqtisadiyyatının hətta qeyri-neft sektorunun da birbaşa və ya dolayı yolla neftdən asılı olmasıdır.

Lakin maliyyə böhranının verdiyi zərərin qarşısını almaq və ya təsir gücünü azaltmaq mümkünsüz bir şey də deyil. Düzdü ölkə iqtisadiyyatının çox hissəsi neft və neft məhsullarından gələn gəlirdən maliyyələşsə də bütövlükdə təşkil etmir. Qalan hissəsində böyük pay kənd təsərrüfatının üzərinə düşür. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ilə ölkəni ərzaq təhlükəsizliyinin qarşısını almaqla maliyyə böhranının təsirini azaltmaq olar. Azərbaycan Respublikasında öz resursları ilə aqrar sahənin, ən əsas da kənd kənd təsərrüfatı sahəsinin təmin edilməsi mümkün deyildir. Lakin həmin sahədən gələn gəlir hesabına tələbatın ödənilməsi çox vacibdir. Bunun üçün də kənd təsərrüfatı mallarının inkişaf etdirilməsi üçün ölkə prezidenti tərəfindən bu sahədə çalışanlar üçün güzəştlərin edilməsi, subsidiyaların verilməsi və müəyyən layihələrin həyata keçirilməsi üçün əlavə büdcə ayrılmışdır. Kənd təsərrüfatında istifadə edilən texniki vasitələr yeniləri ilə əvəz edilmiş, məhsuldarlığın səmərəli şəkildə artırılması üçün lazımı tədbirlər görülmüşdür. Və bunun nəticəsidir ki, 2009-cu ildə ümumi daxili məhsulun real artımı 2008-ci ilə baxdıqda 3,5 faiz artmış, yəni 2,3 milyard manata qədər çatmışdır.

Qlobal maliyyə böhranının baş verməsi bir daha sübut etdi ki, ölkəmizdə yalnız

neft və neft məhsullarının məhsuldarlığının artırılmasına deyil eyni zamanda kənd təsərrüfatı mallarının da məhsuldarlığının artırılmasına diqqət yetirilməlidir. XXI əsrin əvvəlində baş verən global maliyyə böhranı beynəlxalq ticarətə də müəyyən qədər öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan Respublikası da Beynəlxalq ticarətin tərkib hissəsi olduğu üçün ona göstərilmiş təsir birbaşa və ya dolay yollarla ölkəmizə də yansımışdır. Maliyyə böhranı nəticəsində beynəlxalq ticarətə dəydiyi zərəri bu cür ifadə etmək olar. 2008-ci ilə nəzər salsaq görürük ki, ölkənin 141 ölkə ilə qeyri-rezident və rezidentləri tərəfindən aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 54 mlyrd. dollara çatmışdır. Həmin ildə ölkədə 2 min növ mal ixracatı olmuşdur ki, bunun dəyəri 47 mlyrd. dollardan, 6 min növ mal isə idxal edilmişdir ki, bunun da dəyəri 7 mlyrd. dan çox etmişdir. Yəni respublikanın ticarət saldosu müsbət, başqa sözlə 40 mlyrd. dollara bərabər olmuşdur. Növbəti ilə nəzər salsaq isə bu göstəricinin yarıya qədər azaldığını müşahidə etmiş olarıq. Bu göstəricinin azlmasının çox hissəsi idxalın artmasının yox, məhz ixracın azalması nəticəsində baş vermişdir. Qlobal maliyyə böhranının göstərdiyi mənfi təsir özünü respublikanın xarici ölkələrə olan borclarının artmasında da göstərmişdir. 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrə olan borcu əvvəlki illərə nisbətən 30 faiz artmış və ilin sonuna qədər 3 milyard dollara qədər çatmışdır. Lakin, respublikanın xarici ölkələrə olan borcu növbəti ildə, yəni 2009-cu ildə 8 faizdən 6 faizə qədər azalmışdır. Bu faiz dərəcəsinin aşağı düşməsinə dövlət öz büdcəsindən 75 milyard dollardan çox pul sərf etmişdir. Dövlətin xarici ölkələrə olan borcunun tempinin artması ciddi narahatçılığa səbəb olur. Xarici borcun böyük hissəsinin ümumi daxili məhsulun payına düşməsi ciddi təhlükədir. Tikinti sahəsi global maliyyə böhranından sonra ən çox zərə çəkmiş sahələrdən biridir. Böhrandan öncəki illərdə sürətlə inkişafa doğru gedən tikinti sahəsində müştəri azlığı, kapital çatışmazlığı yaşayır. Tikinti sektorunun çəkdiyi zərər gözlə görülmək dərəcədə böyük olmuşdur. Tikinti müəsisələrinin ötən ilə nisbətən 2009-cu ildə ərsəyə gətirdiyi inşaat işləri 12 faiz azalmışdır. Bu sektordan əlavə global maliyyə böhranı zamanı daşınmaz əmlak bazarı da xeyli hissədə zərər

görmüşdür. 2008-ci ildə bütün növ əmlak qiymətlərində azalma müşahidə edilmişdi, faizlə desək bu hardasa 10- 15 faiz azalma deməkdir. Həmin ilin sonunda isə mənzil qiyməti ötən ilin qiymətlərinə bərabər olacaq dərəcədə azalıb. Əmlak bazarında qiymət azalması əsasən global maliyyə böhranı ilə əlaqədar alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, başqa sözlə desək tələbatın azalması ilə izah edilir. Beləliklə, əmlak bazarında yaranmış ağır vəziyyətə tab gətirə bilməyən bir çox xırda şirkət iflasa uğrayıb. Bu cür ağır vəziyyətdə hələ də öz fəaliyyətini davam etdirməyi bacaran böyük şirkətlər isə bu problemin həll yolunu tapmaq məqsədi ilə bəzi tədbirlər görüblər. Bu tədbirlərə mənzil bazarında qiymətlərin aşağı salınması, bəzi aztəminatlı ailələrə güzəştlərin tətbiq edilməsi də daxildir. Böhranın ilk mərhələsi ölkəmizdə özünü maliyyə sektorunda və bank sektorunda göstərməyə başlamışdır. Global maliyyə böhranının ən çox bu sahəyə təsir edəcəyini əvvəlcədən təxmin etmək o qədər də çətin deyildi. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında bank sektoru qeyri-neft sektorları içərisində ən geniş yayılan sektordur. Statistik məlumatlara əsasən ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun 70 faizdən çoxunu maliyyə sektoru, ən çox da bank sektoru təşkil edir. Elə buna görə də maliyyə sektorunda baş vermiş global böhranın respublikamıza göstərəcəyi təsirin qarşısını almaq mümkünsüz idi. Və həm də dünya ölkələrinin maliyyə sektorlarının qloballaşmasını da unutmamaq lazımdır. Azərbaycan Respublikası da həmçinin bu qloballaşmanın bir parçasıdır. Ölkəmizin xarici ölkələrə inteqrasiyası xüsusi ilə də maliyyə məsələləri üzrə orada baş verəcək dəyişikliklərin bu və ya digər dərəcədə təsir göstərilməsini qaçınılmaz edir. Günümüzdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının 75%-i büdcəsinin bir hissəsini xarici ölkələrdən cəlb edərək maliyyələşdirir.

Global iqtisadi maliyyə böhranı dünya bazarına inteqrasiya etmiş Azərbaycan üçün də ciddi təhlükələrə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq Azərbaycan Respublikası XXI əsrin əvvəlində baş vermiş global iqtisadi maliyyə böhranının “birinci dalğası”ndan ala biləcəyi ən az dərəcədə ziyanla ötüşə bilmişdir. Ölkə rəhbəri cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafına dair vermiş sərəncamların həyata keçirilməsi

nəticəsində Azərbaycan Respublikası 2008-ci ildə baş vermiş qlobal maliyyə böhranının “birinci dalğası”ndan uğurla keçə bilmiş, yüksək dərəcədə dayanıqlılıq nümayiş etdirmiş, əvvəlki illərdə qazandığı sosial inkişaf səviyyəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Maliyyə böhranı zamanı Azərbaycan Mərkəzi Bankının antiböhran siyasəti həyata keçirməsi nəticəsində ölkədə sosial sabitlik təmin edilmişdir. Böhranın zərərinin azaldılması üçün Antiböhran proqramı hazırlanmışdır. 2009-cu il yanvarın 16-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər kabinetinin 2008-ci ilin illik hesabatlarına aid iclası keçirilmiş və bu iclasda “Antiböhran proqramı”na dair bəzi məsələlər müzakirə olunmuşdur. Antiböhran proqramına əsasən ölkədə kənd təsərrüfatı mallarına kredit və investisiya qoyulmasının artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan respublikası əhalisinin 46 faizinin kənd ərazisində yaşadığını nəzərə alsaq görərik ki, iqtisadiyyatın əsasını məhz kənd təsərrüfatı malları təşkil edir. Eyni zamanda sənaye sektoru üçün xammal da kənd təsərrüfatı malları hesabına ödənilir. Belə ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi birbaşa və ya dolaylı yollarla sənaye sektorunun da inkişafına gətirib çıxarır. Ölkə iqtisadiyyatının neft və neft məhsullarından asılılığının azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirilməsi ilə güclü iqtisadiyyatının təməlinin qurulmasına nail olunacaqdır. Dövlət büdcəsində yaranan defisitliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə büdcənin sahələr üzrə bölünməsinə yenidən baxmaq eyni zamanda lazımsız xərcəri azaltmaq lazımdır. Tikinti sahəsinin inkişaf etdirilməsi və sosial sahənin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə həyata keçirilən layihələr neft fondunun hesanına maliyyələşir. Bu layihələrdən gələn gəlirin mənimsənilməsinə mane olmaq üçün dövlət və ictimai nəzarətin gücləndirilməsi vacibdir. Diqqət yetiriləcək sahələrdən biri də istehlak bazarıdır. Bu sahəyə olan nəzarəti artırmaqla süni qiymət artımının qarşısını almaq lazımdır. Ölkəmizdə bazarda yarana biləcək ciddi təhlükələrdən biri də inhisarçılığın və haqsız rəqabətin qarşısının alınması üçün dövlət nəzarətinin artırılmasıdır. Bundan əlavə ölkədə fəaliyyət göstərən yerli banklara xaricdə ehtiyat hissəsi kimi saxlanılan valyuta ehtiyatlarının bir hissəsini

müəyyən güzəştlər şəklində verərək onları fəaliyyətinə canlanma qatmaq mümkündür. Bunun nəticəsində əhaliyə güzəştli kreditlərin verilməsi ilə yaşayış səviyyəsinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Dövlət iri, orta və kiçik sahibkarlara güzəştlər edərək sahibkarlığın inkişafına təkan verir. İxrac məhsulları üzrə qeyri-neft sektorunun artırılmasına diqqət yetirilməlidir. Büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsinə diqqət yetirilməsi üçün maliyyə nəzarəti artırılır. İşsizliyin sayının artmasının qarşısının alınması üçün peşə artımının tətbiq edilməsinə diqqət yetirildi. Ölkə əhalisinin istər ev təsərrüfatında, istərsə də müəssisələrdə hər cür qənaətin təmin edilməsi üçün məlumat kampaniyaları keçirildi. Maliyyə bazarında xüsusilə də qiymətli kağızlar bazarında borc kağızları sahəsinin inkişafı üçün tədbirlər görüldü. Antiinflasiya tədbirlərinin bir hissəsi olaraq monetar və fiskal siyasətdən hər hansı birinin inkişafına üstünlük vermək yox, onların daha çox birlikdə, kombinasiya şəklində inkişafına diqqət yetirildi. Respublikanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə müəyyən tədbirlər görüldü.

Maliyyə böhranından daha öncə də bildirdiyimiz kimi ən çox zərər çəkmiş sahələrdən biri bank sahəsidir. Bu təsirin azaldılması məqsədi ilə Mərkəzi Bank bəzi tədbirlər həyata keçirdi. 2008-ci ildə baş vermiş maliyyə böhranına qədər Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının xarici ölkələrə olan borcları üç dəfəyə qədər çoxalmışdı. Böhran baş verdikdən sonra isə bu bankların fəaliyyəti olduqca çətinləşdi. Xarici banklar öz borclarının tez bir zamanda qaytarılmasını tələb edirdi. Kommersiya banklarına kömək məqsədi ilə Mərkəzi bank uçot dərəcəsini azaltdı. 2008-ci ilə qədər bankların uçot dərəcəsi 14 faizə bərabər olduğu halda 2008-ci ilin oktyabr ayında 11 faizə, oktyabr ayında 9 faizə, ilin sonunda isə 7 faizə qədər azaldıldı. Növbəti ilin əvvəlində isə uçot dərəcəsi 4 faizə, mart ayında isə 3 faizə qədər enmişdi. Bu tədbirləri görməkdə Mərkəzi Bankın əsas məqsədi kommersiya banklarının aktivlərinin pula çevrilmə imkanını təmin etmək idi. Və buna demək olar ki, nail oldu. Kommersiya bankları aşağı faizlə mərkəzləşmiş kreditdən yararlanma imkanı tapdı. Qlobal maliyyə böhranından sonra onun təsirinin azaldılması məqsədi ilə Azərbaycan

Respublikası Mərkəzi Bankının gördüyü tədbirlər arasında manatın məzənnəsinin sabit saxlanması da var idi. Bu gərgin vəziyyətdə Mərkəzi Bank tərəfindən effektiv nəticələr göstərən tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Kommersiya banklarına ehtiyatlı kreditlərin verilməsi məsləhət görüldü. Ölkədə xarici borcların qaytarılması üzrə ehtiyat normaları tətbiq edildi, kapital və investisiya qoyuluşu artırılmağa başlandı.

Maliyyə böhranı zamanı çox ölkənin valyutasında devalvasiya baş vermişdir ki, bu ölkələr arasında Azərbaycanın partnyor olduğu ölkələr də var idi. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasında manatın məzənnəsinin sabit saxlanması mümkün olmuşdur. Bu isə Azərbaycanın Mərkəzi Bankının böhran zamanı keçirdiyi uğurlu antiböhran tədbirin nə dərəcədə uğurlu olmasının bir nümunəsidir. Bu tədbir nəticəsində ölkəmizə dəyəcək zərərin mümkün qədər qarşısı alınmış, eyni zamanda maliyyə sabitliyinin qorunmasına nail olunmuşdur. Qlobal maliyyə böhranı zamanı Azərbaycan Mərkəzi Bankının keçirdiyi antiböhran tədbirləri devalvasiyadan yaxa qurtarmağı bacarmayan digər ölkələr tərəfindən maraqla izlənilib. Bu siyasətin digər ölkələrin elmi məqalələrində xüsusi yer alması təsadüfi bir hadisə deyildi. Düzdür ölkə səviyyəsində keçirilən antiböhran tədbir haqqında ancaq jurnalistlər öz məqalələrində dərc etdirmişdir. Yenə də qlobal maliyyə böhranlarına aid tədbirlər planından bəhs edilərkən “Azərbaycan modeli” başlığı altında da mövzular dərc edilməyə başlandı.

2015-ci il dekabrın 21-ində manatın bu il üçün ikinci devalvasiyası oldu. Ölkənin milli valyutasının məzənnəsinə təzyiq artmışdır. Buna görə də carı ilin fevralında manatın devalvasiyası həyata keçirildi. Lakin 2015-ci ilin iyul ayından başlayaraq qiymətlər yenidən enməyə və məzənnəyə təzyiq yenidən artmağa başladı. Əgər 2014-cü ilin sentyabrın 1-də Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları 15.3 mlrd. manat idisə, 2015-ci ilin dekabrın 1-də Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları 6.2 mlrd. manata enmişdi. Manatın məzənnəsinə qoruyub saxlamaq çətinləşmişdir. Eyni zamanda tərəfdaş ölkələrdə davam edən devalvasiyalar milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir etməyə başlayıbdır. Yaranmış vəziyyət manatın məzənnəsinə neftin yeni qiymətinə

uyğun müəyyən olunmasını tələb edir. Beləliklə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunması, tədiyyə balansının tarazlığının saxlanılması, ölkənin öldüqca azalmış valyuta ehtiyatlarının qorunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti 21 dekabr 2015-ci il tarixində üzən məzənnə rejiminə keçilməsi barədə qərar qəbul etdi.[6]

2.2. XXI-əsrə baş vermiş maliyyə böhranlarının ölkə iqtisadiyyatındakı qiymətlərə təsiri nəticəsində baş verən makroiqtisadi proporsiyalarının təsirinin qiymətləndirilməsi və əsas makroiqtisadi göstəricilərin təhlili

Azərbaycan Respublikası XXI əsrin əvvəlində baş vermiş qlobal maliyyə böhranından üzü-ağ çıxa bilmişdir. Lakin böhransız iqtisadiyyatın inkişafını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ölkədə böhran baş verdiyi zaman bu vəziyyətdən çıxma tədbirləri görülərkən iqtisadiyyat inkişaf edir. Ölkəmizin isə bu vəziyyətdən çıxma tədbirləri görmək üçün təcrübəsi yoxdur. Qlobal iqtisadi maliyyə böhranının gələcəkdə daha güclü təsirləri ortaya çıxa bilər. Bütün bunlara rəğmən bir çox ekspert 2010-cu ilin ötən ilə nisbətən iqtisadi vəziyyətin ölkəmiz üçün daha yaxşı olacağını proqnozlaşdırırlar. Bunun izahı olaraq Amerikanın iqtisadiyyatında inkişaf olmasını bildirirlər. ABŞ 2010-ci ildən artıq iqtisadi böhranın təsirindən yavaş-yavaş çıxmağa başlamışdı.

Ekspertlərin proqnozlarına görə maliyyə böhranı ölkəmizə 2 tərəfdən təsir göstərə bilər: Birincisi, Qlobal iqtisadi maliyyə böhranı zamanı bütün ölkələrə olduğu kimi Azərbaycana da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu özünü bir çox sahələrdə xarici investorların sayının azalmasında, maliyyə sahəsində müəyyən çətinliklərin yaranmasında, büdcə defisitliyinin yaranmasında və digər sahələrdə göstərirdi. İkincisi

isə bundan başqa qlobal iqtisadi maliyyə böhranı zamanı neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə ölkəmizə öz təsirini göstərdi. Buna baxmayaraq ötən ilə nisbətən 2010-cu ildə neftin qiymətinin 2 dəfəyə qədər artaraq 80 dollar olması gözlənilirdi.

Qlobal iqtisadi maliyyə böhranının təsirinin getdikcə təsirinin azalması əvəzinə daha da çoxalması neftin qiymətinin daha da aşağı düşməsinə səbəb oldu. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi ixracında 90 faizdən çoxunu neft və neft məhsulları təşkil edən, dövlət büdcəsinin çoxunun neft məhsullarından gələn gəlir hesabına maliyyələşən ölkə üçün bu heç də ürək açan bir məsələ deyildi. Bu ölkənin böhrandan çıxma tədbirlərini məhdudlaşdırmaqla birlikdə həmin tədbirlərin reallaşmasını da çətinləşdirirdi.

Böhranın təsiri artıq Avropa İttifaqı ölkələrinə də öz təsirini göstərməyə başlamışdır. İnkişaf etmiş ölkələr böhrandan zərərsiz çıxmaq yollarını araşdırırdılar. Respublikamız bəzi ekspertlərinin verdiyi məlumata görə iqtisadiyyanını kifayət qədər maliyyələşdirdiyi üçün böhranın təsirinə bir o qədər də məruz qalmayacaq. Lakin Avropa İttifaqında olan ölkələr də kifayət qədər istisadiyyatı güclü olan, dünya ölkələri içərisində öz sözlərini demiş ölkələrdir. ABŞ-da, Çində, Yaponiyada, Rusiyada və digər iqtisadiyyatı güclü olan ölkələrdə baş verə biləcək hər hansı bir dəyişiklik mütləq ki, Azərbaycana da öz təsirini göstərəcək. Azərbaycanın bu təsirdən qaçması mümkünsüz idi. Ölkəmizin daxili bazarında Avropadan gətirilən mallar böyük həcmə malikdir. Bunun üçün də Azərbaycan nə qədər öz iqtisadiyyatını təmin etsə də böhranın təsirinə məruz qalmama fikri düzgün ehtimal deyildi. Buna baxmayaraq yenə də böhrandan çıxış yolları araşdırılmalı, təsiredici tədbirlər görülməli idi ki, sonrakı təsir nə qədər güclü olsa da təsirini azaltmaq mümkün olsun.

Neftin dünya bazarında qiymətinin kəskin şəkildə aşağı enməsi ən böyük təsirlərdən biridir. 2012-ci ildə isə neftin qiyməti 2010-ci ilə nisbətən iki dəfəyə qədər azalmışdır. Avronun da eyni zamanda öz dəyərini itirərək milli valyuta məzənnəsinə

nisbətən dəyərinin düşməsi baş verdi. Bu hadisə ölkəmizin xarici iqtisadiyyatında özünü göstərdi. Ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində Avropa ölkələrinin xüsusi payı var və həmin ölkələrə məxsus valyutanın məzənnəsinin aşağı düşməsi o ölkələrə satılan məhsulun həcmnin azalması ilə nəticələndi. Bu da öz növbəsində xarici ticarətdən əldə olunan gəlirin azalmasına səbəb oldu. Bu cür vəziyyət müəyyən müddət davam etdi.

Həmin müddətdə manatın məzənnəsinin dəyişməsi Azərbaycan üçün çox ağır itgilər olacağı demək idi və bunun qarşısının alınması üçün xüsusi tədbirlər görülməyə başlandı.

Ölkəmiz dünya bazarına inteqrasiya etsə də bu orada baş verəcək hər hansı dəyişikliyə dərhal məruz qalacaq qədər deyildi. Lakin yenə də bu heç də böhranın təsirindən qurtula bilmək demək deyildi. 2014-cü ilin yay aylarından başlayaraq neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə iqtisadi inkişafa təkan verəcəyi barədə proqnozlar gözləndiyi kimi nəticə vermədi. Bütün dünya ölkələrində qeyri-müəyyənlik hökm sürürdü. Böhran bütün ölkələrə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının da qonşu ölkələrinə öz təsirini göstərmiş, iqtisadiyyatında geriləmə yaratmışdı. Yerli valyutanın məzənnəsinin aşağı düşməsi iqtisadi artımın tempinə mənfi təsir göstərmişdir. Əlbəttə ki, bu vəziyyət Azərbaycana yansımışdı. Ölkəmizdə xarici investorların sayı azalmış, tədiyyə balansında defisitlik yaranmışdır. Eyni zamanda yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin azalması müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə gəlirin azalması sabibkarlığın və bank sektorunun fəaliyyətinin zəifləməsi maliyyə sektorunda geriləməyə səbəb oldu. Azərbaycan Respublikasında 2014-cü ildə neftin qiymətinin ucuzlaşması iqtisadiyyata çox ciddi təsir göstərdi. 2014-cü ilin sentyabr ayında bir barel neftin qiyməti 97 dollar olduğu təqdirdə noyabr ayında 81 dollara qədər aşağı düşmüşdü. Bu ölkəmizin ticarət balansına və büdcəyə daxil olan gəlirə öz təsirini göstərdi. Bundan əlavə ölkəmizdə ərzaq məhsullarının qiyməti bahalaşdı. Dövlət büdcəsində yaranan kəsri əvəzləmək üçün isə valyuta ehtiyatlarından istifadə edildi. Həmin ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 3 faiz oldu. Bu göstərici dünya ölkələri ilə müqayisədə olmamasın baxmayaraq təhlükəli

vəziyyət yarada bilərdi. İlk dəfə idi ki, 2014-cü ildə ölkədə mənfi saldo olurdu. 1 barel “Brent” markalı neftin qiyməti 56 dollar, 1 barel “Layt” markalı neftin qiyməti isə aşağı düşərək 41 dollara çatmışdır. Bu 2015-ci ildə nəzərdə tutulmuş neftin qiyməti ilə müqayisədə yarıbayarı azalma demək idi. Demək olar ki, bütün ölkələrdə milli valyutanın məzənnəsinin dollara nisbətən azalması müşahidə edilirdi. Digər ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də baş verə biləcək devalvasiyadan yaxa qurtarmaq mümkün deyildi. Bu artıq müzakirə mövzusunda çevrilmişdi. Ekspertlər milli valyutanın devalvasiyasından öncə bunun iqtisadiyyata göstərəcəyi yaxşı və pis təsirlər proqnozlaşdırılırdı. Yaxşı nəticələr deyəndə bunlar nəzərdə tutulurdu:

- Respublikanın daxili bazarında xarici mallara yox, yerli mallara maraq artacaq. Bu isə öz növbəsində daxili istehsalın yaranması üçün stimül olacaqdır.

- Ölkəmizdə xarici bazarlardan idxal edilmiş malların analoqları, ən çox da istehsalçılar öz fəaliyyətlərində daha da irəli yol qət edəcəklər.

- Ölkədən xarici bazarlara ixrac edilmiş malların satışından gələn gəlir daha da artacaq. Bu hadisəyə digər ölkələrdən baxsaq, onlara öz yerli mallarını almaqdan çox respublikamızın istehsal etdiyi malları almaq daha sərfəli olacaqdır.

Gələcəkdə baş verə biləcək mənfi təsirlər dedikdə bunlar nəzərdə tutulur:

- İlk növbədə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi müşahidə ediləcək. Çünki ölkəmizə xarici ölkələrdən gətirilən malların qiymətləri əvvəlki qiymətlərlə müqayisədə çox qalxacaq və bunun müqabilində isə əmək haqqında heç bir artım baş verməyəcək, bununla da onlar eyni məbləğdə əmək haqqı ilə daha az tələbatı ödəmə imkanı olacaqdır.

- Müştərilər panikaya düşərək öz vəsaitlərini banklardan geri götürməyə başladılar. Bu zaman milli valyuta dəyərdən düşərək devalvasiya prosesini daha da artırır.

- Digər ölkələrdən gətirilən malların qiymətlərinin artması nəticəsində ölkə daxilində istehsal edilən malların da qiymətləri arta bilər. Bununla da pulun alıcılıq qabiliyyəti azala, inflyasiyanın faiz göstəricisi arta bilər.

Kiçik və orta sahibkarların fəaliyyəti zəifləyə bilər. Ona görə ki, əhəlinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşdüyü üçün istehlak etdiyi məhsulun həcmi də azalacaq. Və beləlikdə kiçik və orta sahibkarların istehsal etdiyi məhsullara tələbat azaldığından müflisləşmə baş verə bilər.

Bu vəziyyətin ən çox təsir edəcəyi sektor isə kredit sektoru olacaq. Çünki öz kreditlərini xarici valyuta ilə götürənlər geri ödəməkdə çətinlik çəkəcəklər. Ona görə ki, həmin dövrdə xarici valyutanın dəyəri aşağı idi və ödənilməsi də asan idi. İndi isə xarici valyutanın dəyəri qalxır, uyğun olaraq geri ödənilməsi də çətinləşir.

Mərkəzi Bank tərəfindən fevral ayının 16-si 2015-ci il tarixində milli valyutanın, yeni manatın devalvasiyası reallaşdırıldı. Bunun nəticəsində Avroya nisbətən dolların məzənnəsi aşağı endirildi.

Daha öncə qeyd etdiyimiz fərziyyələr artıq özünü doğrultmağa başladı. Dünya bazarında neftin qiymətində baş vermiş ucuzlaşma maliyyə vəziyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Ölkəmizdə ixrac edilən məhsullar arasında 90 faizdən çoxunu neft və neft məhsulları təşkil edir. Daxildə istehsal edilən məhsulların da 40 faizə yaxını neft məhsullarından ibarətdir. Hətta, neftlə əlaqəsi olmayan sahələrdə məhsul istehsalında belə dolayısı yolla da olsa neft və ya neft məhsullarının müəyyən rolu vardır.

Mərkəzi Bank devalvasiya həyata keçirərək böyük bir riski göz önünə almışdı hansı ki, bu risk özünü kifayət qədər doğrultdu. Buna səbəb növbəti illərdə neftin qiymətinin artması idi.

FƏSİL-3. QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI ŞƏRAİTİNDƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ QİYMƏT MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.

3.1. Bazar münasibətləri şəraitində antiinflasiya tədbirləri və qiymət mexanizminin effektivliyinin yüksəldilməsi yolları.

Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycana göstərdiyi təsir özünü maliyyə institutlarının inkişaf strategiyasında göstərmişdir. Bu strategiyanın yenidən nəzərdən keçirilmək zərurəti yaranmışdır. Bu cür çətin bir vəziyyətdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bank sistemləri öz fəaliyyətini davam etdirirdi. 2008-ci ildə Azərbaycanda maliyyə sahəsində bir çox tədbirlər görülmüşdür:

- Milli Bankın pul siyasətində dəyişikliklər edilərək yumşaldıldı, faiz dərəcələri əvvəlkinə nisbətən dəfələrlə aşağı salındı;
- Valyuta məzənnəsinin sabit saxlanılması yönündə strategiya hazırlandı.

Bu tədbirlər likvidliyin möhkəmliyinə, bankların vəziyyətinin sabitləşməsinə səbəb oldu. 2009-cu ilin ilk aylarında böhran bütün dünya ölkələrinə yayılmış, maliyyə və əmtəə bazarına təsir etmiş, əmtələrin qiymətləri ucuzlaşmış və beynəlxalq valyuta məzənnəsi aşağı enmişdir. Qlobal maliyyə böhranı zamanı bir çox ölkələrin maliyyə sisteminə nəzarət artmış, pul siyasətində əhalinin xeyrinə uyğun xeyli dəyişikliklər edilmişdir. Bu böhran digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycandan da yan ötüşməmişdir. Ölkəmizin iqtisadiyyatı böyük risk gözləntilərinə məruz qalmışdır.

Dövlətin həyata keçirdiyi antiinfilyasiya siyasəti iki istiqamətdə aparılır [4, səh. 406]:

Strateji istiqamətlər:

1. Pul məhdudiyyətliyi
2. Büdcə kəsrinin ləğv edilməsi
3. Vergi sistemində islahatlar və onun səmərələşdirilməsi
4. Hərbi sənayenin konvertasiyası
5. Tədiyyə balansının effektivliyinin artırılması
6. Tədiyyə balansının effektivliyinin artırılması

Taktiki istiqamətlər:

1. Ehtiyatlardan istifadə edərək təklifin qısa müddətdə artırılması
2. İqtisadiyyatın əmtəəliyinin artırılması
3. Özəlləşdirmə
4. Əmanətlərin artırılması tədbirləri
5. Müsadirə tipli pul islahatlarının aparılması

Qlobal maliyyə böhranı zamanı ölkəmizin neft və qeyri-neft sektorunda məhsulların qiyməti ucuzlaşmış, xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsində məhdudiyyətlər meydana gəlmişdir. Bir sözlə, istənilən ölkələrlə xarici əlaqələrdə maliyyələşmə sahəsində azalma olmuşdur. Maliyyə böhranı bank sektorunda xüsusi ilə də maliyyə bazarında geriləmələrə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində milli iqtisadiyyatda aşağıdakı risklər yaranmışdır:

- İqtisadi sabitlik pozulmuşdur (ölkə valyutasının məzənnəsində devalvasiyanın və infilyasiyanın dərəcəsi artmışdır);
- Maliyyə bazarında qeyri-sabitlik yaranmışdır, yəni əhali banka olan inamını itirərək əmanətlərini geri istəməyə başlamış, bankların öz ödəniş öhdəliklərini yerinə yetirməsində çətinlik yaranması;
- İqtisadi gerilik yaranması, iş yerlərinin bağlanması nəticəsində əhəlinin işsiz qalması.

Azərbaycan qlobal maliyyə böhranına iqtisadi cəhətdən hazırlıqlı idi. Böhrana

kimi ölkədə həyat səviyyəsi kifayət qədər yüksək idi. Buna keçirilmiş monetar siyasət, iqtisadi risklərin öncədən müəyyən edilərək uyğun tədbirlərin görülməsi ilə nail olunmuşdur. Bu tədbirlər iqtisadiyyatın təhlükəsizlik tədbirləri olaraq onu ətrafdakı mənfi təsirlərdən qorumaq məqsədi ilə görülmüşdür. Ölkənin neft və neft məhsulları ticarətində yaranmış müsbət saldo bu ölkənin iqtisadiyyatının xarici mənfi təsirlərdən qorunmasında, valyuta ehtiyatlarının artmasında köməklik göstərmişdir.

2009-cu il yanvar ayında valyuta ehtiyatları iki dəfədən çox artaraq 18556.5 milyon dollar olmuşdur. Valyuta ehtiyatlarının Dövlət Neft Fondunun payına 11220.3 milyon dollar, hökumət depozitlərinin payına 868 milyon dollar, Mərkəzi Bankın aktivlərinin payına isə 6468.2 milyon dollar düşür. Tədiyyə balansı 2008-ci ildə 2007-ci ildə olan tədiyyə balansına müqayisədə 4 dəfədən çox artaraq müsbət saldo 12 milyard dollar həcmində çatmış, cari əməliyyatların həcmi isə 2 dəfəyə qədər artaraq 17 milyarda çatmışdır. Tədiyyə balansında xarici ticarət saldosu da müsbət idi və bir öncəki ilə müqayisədə 2 dəfəyə qədər artmışdır.

2009-cu ilin fevral ayının 23-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın yerinə yetirilməsinə dair təşkil edilmiş konfransında çıxış edən zaman antiböhran tədbirlərinə dair qanunları geniş şəkildə açıqlayaraq “Azərbaycan dövləti son beş il ərzində bölgələrə çox böyük sərmayə qoyubdur, bununla bərabər, özəl sektorun inkişafı üçün böyük həcmdə kreditlər, güzəştli şərtlərlə kreditlər ayrılmışdır, sahibkarlığın inkişafına böyük dəstək verilmişdir. Həm mənəvi dəstək, həm siyasi, həm də maddi dəstək. Yəni bütün bu amillər birləşəndə, əlbəttə ki, uğura nail olmaq mümkündür və Azərbaycanın son beş il ərzində keçdiyi yol bunun əyani sübutudur. Azərbaycanın təcrübəsi və apardığımız siyasət onu göstərir ki, biz öz maliyyə imkanlarımızdan ən düzgün, ən ağıllı şəkildə istifadə etdik. O maliyyə resursları investisiyalara qoyuldu, iqtisadiyyatın real sektoruna qoyuldu, energetika, qazlaşdırma, nəqliyyat, səhiyyə və təhsilə, humanitar sahəyə qoyuldu. Beləliklə, xidmət səviyyəsi

qalxdı, imkanlar artdı, biznes üçün daha da yaxşı şərait yaradıldı” dedi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev hökumətin yanvar ayında keçirdiyi konfransda antiböhran tədbirləri haqqında aşağıdakı istiqamətləri qeyd etmişdir:

- İstehlək qiymətləri azaldılmalı;
- İnhisarçılığın qarşısını almaq məqsədi ilə tədbirlər planı həyata keçirilməli;
- Milli banklara maliyyə dəstəyi edilməli, bank kreditlərinə və faiz dərəcələrinə nəzarət üçün maliyyə monitorinqi təşkil edilməli;
- Valyuta ehtiyatlarının həcmi artırılması;
- Sosial yardımların sayının artırılması;
- Milli iqtisadiyyata inkişaf etdirilməsi üçün qoyulan sərmayələrin həcmi çoxaldılması;
- Dövlətin öz sosial öhtəliklərini yerinə yetirməsi üçün dəstək göstərməsi;
- Daxili bazara daha çox sənaye müəsisələrinin cəlb edilməsi;
- Ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinin qorunulması.

2009-cu ildə elə bir strateji plan qurulacaq ki, ölkəni bütün növ ərzaq məhsulları təmin etmək mümkün olsun. Bu strateji plana əsasən fermerlərə güzəştlərin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Onlara dövlət tərəfindən subsidiyaların verilməsi, gübrələrin alınmasında xüsusi endirimlərin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan respublikası prezidentinə ev idarələri işgüzar dairələrin olan inamı, orada antiböhran tədbirlərin keçirilməsinə şərait yaradırdı.

2009-cu il yanvar ayının 16-da Nazirlər Kabinetinin keçirdiyi iclasda Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev dünyada baş verən global maliyyə böhranını göz önünə alaraq Milli iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə araşdırmalar aparaq təhlil etmiş və bu məsələ ilə bağlı hansı addımların atılmalı olduğu barədə müzakirələr aparmışdır. Bu, prezidentin global maliyyə böhranına qarşı öz mövqeyini elan edən və bu vəziyyətdən çıxış yolu üçün öz təkliflərini irəli sürən ilk çıxış olmuşdur. Bu çıxışda həmçinin

maliyyə böhranına qarşı tədbir olaraq ilk dəfə "antiböhran tədbirlər paketi" hazırlanmışdır. Ölkəmizə dəyəcək zərərin azaldılması üçün görülməli ən vacib tədriblərdən biri maliyyə bazarında, fond birjalarında qiymətli kağızların iştirakına ehtiyatlı yanaşma istiqamətinin seçilməsi idi.

2009-cı ildə keçirilən antiböhran tədbirlərin əsas hissəsini təşkil edən bəndlərdən biri də "Mərkəzi Bank haqqında" verilmiş qanun idi. Qanuna edilmiş dəyişikliklər sayəsində Mərkəzi bank kommersiya banklarına uzunmüddətli və müxtəlif növ valyutalar və kreditlər verə bilmək imkanı yaradıb. Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini 2008-ci ilin son aylarından bu yana 16 faizdən 3 faizə qədər, ehtiyat normalarını isə 13 faizdən 1 faizə qədər endirə bilməyi bacarmışdır. Beləliklə, Mərkəzi bank ötən ilin oktyabr ayından bu yana təxminən 2 milyard manat likvidliyi dolayı və ya birbaşa üsullarla təmin edə bilmişdir. 2009-cu ildə Azərbaycanda ilk 11 ayda iqtisadi artım artaraq 9 faizə çatmışdır. Bununla bərabər bu sektorun dəstəklənməsi məqsədi ilə Mərkəzi Bank kommersiya banklarına dövlət tərəfindən verilmiş xüsusi zəmanətlərlə kredit vermək iqtidarı qazanmışdır. Həmin ildə 8 faiz olan uçot dərəcəsi təxminən 3 dəfəyə qədər azalaraq 2 faiz olmuş, faiz dərəcəsi isə 14 faizdən 2 dəfəyə qədər azalaraq 7 faizə düşmüşdür. Mərkəzi Bankın il ərzində təyin etdiyi likvidlik prosesi aktiv vəziyyətə gətirilmiş, likvidliyin cəlb edilməsinə isə bəzi qaydalarla məhdudiyyətlər qoyulmuşdur.

2009-cu ildə məcburi ehtiyat normalarında da azalma müşahidə edilmiş, 6 faizdən 0.6 faizə qədər azalma müşahidə edilmişdir. İstər manat, istərsə də xarici valyutada qoyulmuş depozitlərin müddəti 1 ay idi. Mərkəzi Bank tərəfindən milli iqtisadiyyata edilən dəstək manatın məzənnəsinin sabit olduğunu nəzərə alaraq ÜDM-in 5 faiz qədərində olmuşdur.

Ölkədə keçirilmiş antiböhran tədbirlər əsasında iqtisadiyyatda artıq bəzi müsbət dəyişikliklər özünü göstərməyə başlamışdır : pul kütləsinin ümumi həcmnin azaldılması prosesi dayandırılmış, banklarda maliyyə dayanıqlılığının gücü artmış və

iqtisadiaktivliyin qorunub saxlanılmasına nail olunmuşdur. Həmçinin sistem üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan iri müəsisələrin istehsal prosesində dəstəy göstərilmişdir. Həm antiböhran siyasətin həyata keçirilməsi, həm də ötən illərdə qurulmuş sağlam iqtisadi maliyyə hesabına ölkənin xarici təsirlərdən qorunmasında səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində qərar verilmiş "Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında" qanun da bir daha təsdiq edilmişdir ki, ölkəmiz iqtisadi artıma nail olmaq üçün qoyduğu məqsədlərə uğurla nail olan ölkələr sırasındadır. Qlobal iqtisadi maliyyə böhranı ərəfəsində hətta inkişaf etmiş ölkələrin belə iqtisadiyyatında geriləmə müşahidə edilsə də, ölkəmizin iqtisadiyyatında artım meyllərinin olması dövlət büdcəsində gəlirlərin artmasına şərait yaradan amillərdəndir. Ölkəmizin hazırlanmış sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasında nəinki cari ilin hesabatlarında yaranan müsbət meyllər, hətta gələcək illərdə də hansı meyllərin olacağı qeyd edilmişdir. 2008-ci ildə QKDK-nın, yəni "Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin" yaratdığı təşkilatda normativ hüquqi bazanın təmin edilməsiylə bərabər, qiymətli kağızlar bazarında olan mövcud olan qanunvericilik aktlarının daha da təkmilləşdirilməsi, bu qanunvericilik aktlarına olan əksikliklərin tamamlanması və onun yeni iqtisadi texnologiyalara təmin edilməsi üçün bəzi tədbirlər planı formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasına sığortalanan depozitlərin ümumi çəkisi 6 000 manatdan 5 dəfəyə qədər artaraq 30 000 manat həcminə çatmışdır. Bu artım sayəsində əmanət yerləşdirən şəxslərin banklara olan inamı artıb. Beləliklə depozitlərin ümumi həcmnin artırılması yönündə görülmüş tədbir əsasına cəlb edilən maliyyə vəsaitlərinin həcmində nəzərə çarpacaq dərəcədə artıma səbəb olub. Bu hadisəylə bağlı "Standard & Poor's" agentliyi fikir bildirib ki: "Regionun bəzi digər ölkələrinin bank sistemlərindən fərqli olaraq Azərbaycanın bank sistemi dünya böhranı başladıqdan sonra yaranan çaxnaşma ilə əlaqədar xeyli həcmdə əmanətlərin götürülməsindən qaça bilib". Bu agentlik eyni zamanda ölkəmizin banklarında yarana biləcək böyük çətinliklərin qarşısını almaq məqsədi ilə idarə heyyyətinin də bir çox tədbirlər planı

hazırlayaraq həyata keçirdiyini və bu səylərin müsbət nəticələrə səbəb olduğunu qeyd edir.

2009-cu ildə mənfəət vergisinə güzəştlər edilmişdir ki, bu da bank sahəsində kapitalın stimullaşdırılmasına təkan vermişdir. Hətta 2012-ci ilə kimi bank sahəsində çalışanlar bank vergisi ümumiyyətlə ödəmirdilər ki, bu da həmin sahənin kapitallaşmasına və baş verən global maliyyə böhranından yan ötürməyə köməklik göstərmişdir. Xarici ölkələrin bankları ölkəmizdə öz rəsmi nümayəndəliklərini açmışdır. Bunlara misal olaraq "Citigroup Inc", "Kommerzbank", "Vneştorqbank" göstərmək olar. Əlverişli şərait yarandıqdan sonra 2005-ci ildən bu yana Azərbaycandanın bank bazarında xarici ölkələrin banklarının fəaliyyəti artaraq 30%-ə çatmışdır. Bununla belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ölkənin həm digər sahələrində, həm də maliyyə sahəsində inkişaf öz tempi ilə davam etməkdədir. Maliyyə sahəsinin müsbət inkişafa doğru meyillənməsi başqa sektorların da inkişaf tendensiyasına hərəkətverici amil olmuşdur. Bu tədbirlər bank sahəsində kreditləşməni gücləndirərək dəyəcək xarici mənfəət təsirlərdən qoruyur. Ona görə ki, bu tədbirlər bank sahəsinin böhrana qarşı mübarizə etmək gücünü kreditləşmə səviyyəsində artırır ki, bu da fəaliyyətində kredit sahəsi olan bütün sahələrdə yaranan problemlərin həllində köməklik göstərir. Bunlar bir daha göstərir ki, ölkəmiz növbəti illərdə də böhranın təsirlərində ən minimum həddə təsirlənəcək.

Global maliyyə böhranından maksimum təsirlənəcək ölkələr MDB ölkələri içərisində bunlardır: Qırğızıstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Rusiya və Gürcüstan. Ümumiyyətlə maliyyə böhranının mənfəət təsiri MDB məkanında olan ölkələr içərisində ən az dəyən ölkələrdən biri Azərbaycandır. Maliyyə sahəsində olan inkişaf ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına təkan vermişdir. Sahibkarlıq sahəsinin inkişafı üçün dövlət tərəfindən bir çox tədbir görülmüşdür ki, bunlar da öz tövhiələrini verir. Bu tədbirlərdən ən əsası sahibkarlara dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərin verilməsidir. Güzəştli kreditlər tətbiq edildikdən sonra sahibkarlıq sahəsində satışın stimullaşdırılmasında

əhəmiyyətli dərəcədə artın baş vermişdir. Elə buna görə dövlət tərəfindən verilən güzəştli kreditlərin sayı çoxalmaqdadır. Keçən ilə kimi sahibkarlara verilən bu kimi kreditlərin həcmi il üzrə 80 000 000 manatdan çox olurdu. Cari ildə isə bu kreditlərin həcmi il üzrə 130 000 000 manata çatmışdır.

Qiymətli kağızlar bazarı qlobal maliyyə böhranı zamanı Azərbaycanda diqqət çəkən digər bir məqam idi. Məlum məsələdir ki, bütün dünyanı əhatə edən qlobal maliyyə böhranın başlanğıcı elə məhz qiymətli kağızların və eyni zamanda istiqrazların dəyərdən düşməsi ilə qoyulmuşdur. Ancaq bu vəziyyət ölkəmizdə eyni cür təzahür etmədi. Bu özünü Azərbaycan İpoteka Fondunun istiqrazları sahəsində biruzə verdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İpoteka Fondunun İstiqrazları ilk dəfə olaraq 2009-cı ilin iyun ayının 16-da Bakı Fond Birjasında (BFB) fəaliyyətə başlamışdır. 16 milyon manat həcmində istiqrazlar adlı və faizli olaraq hərraca çıxarılıb. Hər bir istiqrazın satışa buraxılma qiyməti ən az 1000 manat olub. İstiqrazlar 8 illiyə verilib hansı ki, onların 1 illik gəliri 4 faiz təşkil edir və ən son 2016-cı ilin may ayına kimi ödəmələr həyata keçirilməlidir. Hətta bütün bunlardan sonra belə, ölkəmizin böhrandan ən az xələl görmüş ölkələrdən olduğunu söyləmək olar. Bütün bunlar heç də təsadüfi hadisə deyil. Hökumətin hər hərəfli düşünülmüş, düzgün siyasətin zamanında reallaşdırılması nəticəsində qlobal iqtisadi maliyyə böhranının Azərbaycana dəyəciyi zərər minimuma endirilmişdir. Qeyd etdiyimiz səbəblərdən beynəlxalq təşkilatlar ölkəmizin maliyyə sektoru haqqında yüksək fikirdəydilər. Azərbaycanda kreditlərin idarəsi barədə dəyərləndirməni Böyük Britaniyanın “FİTÇ Reyting Agentliyi” “BB” səviyyəsində həm xarici həm də milli valyuta üzrə keçirir və əsasən sabit olduğunu qeyd edir. Həmçinin başqa maliyyə təşkilatları da bu agentliklə demək olar ki eyni fikirdədir.

Bank sektoru son vaxtlar ölkəmizdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Kommersiya banklarının maliyyə aktivləri 2000-ci ildə olan nəticə ilə müqayisədə 2009-cı ilin dekabr ayında 3 dəfə artaraq 12 milyard manat olmuşdur. Həmin bankların kredit qoyuluşlarında da artım olmuşdur. Bu göstərici təxminən 20 dəfəyə qədər artmışdır.

Bundan sonra likvidlik norması 40 faiz artaraq 70 faiz oldu, kapital 2009-cu ilin yanvar ayı ilə müqayisədə sentiyabr ayında 13 faiz artaraq maliyyə sisteminin daha da möhkəmlənməsi ilə nəticələndi. Ötən ilin son aylarından 2009-cu ilin ortalarına kimi uçot dərəcəsi 15%-dən 2%-ə qədər azalmışdır. Mərkəzi Bank tərəfindən məcburi ehtiyat normalarının azaldılması barədə qərar qəbul edilməsi ilə ölkəmizin bank sahəsində 1 milyard \$-a qədər likvidliyi təmin etmək mümkün oldu. Mövcud maliyyə sistemində ölkəmizin inkişaf modelində konkret olaraq əsaslanılmış elmi prinsiplərlə tədqiqi vacib hallardan biridir. İqtisadiyyatın keçid dövrünün başa çatması ilə baş verən dəyişikliklərdən təsirlənməsi artıq qeyri-mümkün oldu.

2009-cu il dünya ölkələrinin bir çoxunda qlobal maliyyə böhranı çox böyük mənfi təsirini göstərsə də, ölkəmiz daxili resurslara əsaslanaraq tətbiq etdiyi antiböhran siyasəti nəticəsində bu böhrandan maksimum dərəcədə təsirsiz ötürməyi bacardı. Yaxın Şərqdə, Qərb ölkələrində böhranın təsiri ilə yaranan iqtisadi tənəzzülün dərinləşməsinə baxmayaraq, respublikamızda ÜDM-də 9% çoxalma müşahidə edilmişdir ki, bu da ölkədə həyata keçirilən antiböhran siyasətin bəhrəsidir. 2009-cu ildə investisiyaların maliyyələşməsinin böyük bir hissəsini özəl sektor təşkil edir. Əsas kapitalın 7 milyard manat həcmi, yəni ümumi daxili məhsulun 20 faizini investisiya qoyuluşları təşkil edir ki, bunun da 60 faizi, Yəni təxminən 4 milyard manata yaxın vəsaiti özəl sektorun yerləşdirdiyi investisiyadan ibarətdir. Yenə də bütün bunlara rəğmən qoyulan investisiyanın 5 faizi bankların verdikləri kredit, 36 faizi isə büdcədən gələn gəlirlə maliyyələşmişdir.

Düzgün və planlı şəkildə həyata keçirilən strategiyanın köməyi ilə ölkəmiz qlobal maliyyə böhranı ərəfəsində öz iqtisadi gücünü qoruyub saxlaya bilmiş və hətta iqtisadi inkişaf tendensiyasında ağır vəziyyətə rəğmən heç bir geriləmə müşahidə edilməmişdir. Bu dövr ərzində respublikamızda sabitliyin yaradılması məqsədiylə hazırlanmış və həyata keçirilməsi üçün böyük səy göstərilmiş antiböhran siyasəti özünü daha çox maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanılmasında göstərmişdir.

Maliyyə sabitliyinin yaradılmasında isə ən böyük nailiyyətə bank sektorunda rast gəlinmişdir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: bank sistemində mövcud olan öhtəliklərin demək olar ki, 75-80 faizi likvidlik aktivlərindən ibarətdir, hansı ki, bu normal ortalamanın, yəni 30 faizin çox üstündə olan bir göstəricidir; Bankl sektorunda mühüm göstəricilərdən biri olan kapital adekvatlığı göstəricisi də sabit qəbul edilmiş göstəricinən demək olar ki, iki dəfəyə qədər çox olaraq 20 faizini təşkil edir; Başqa bir göstəriciyə nəzər yetirsək kredit portfeli keyfiyyət baxımında eyni səviyyədə qorunub saxlanılmış, ümumi göstəricilərdə vaxtı keçmiş kreditlərin payı isə 3 faizə bərabərdir; maliyyə göstəricilərində müsbət nəticəyə nail olunmuş, həmin ilin kapital gəlirliliyi 18 faiz, aktivlər üzrə gəlirlilik isə 3 faizə çatmışdır. Bir sözlə onu demək olar ki, düzgün seçilmiş antiböhran siyasəti ilə uğurlu nəticələr qazanılmış, modernləşmə, yeni texnologiyalardan istifadə etmə bacarığı sayəsində Azərbaycan öz sosial-iqtisadi inkişaf dinamikasını dünyada gedən ağır iqtisadi vəziyyətə baxmayaraq qorula bilmişdir. Azərbaycan Respublikası böhran zamanı öz milli valyutasının məzənnəsini qorumağı bacarmış, xalqının mənafeyini öndə tutaraq manatın devolvasiyasına şərait yaratmadı. Ölkəmizin bu uğurları dünya ölkələri tərəfindən heyranlıqla izlənilirdi.

3.2. Qlobal maliyyə böhranı şəraitində milli iqtisadiyyatda qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemləri və onun həllində "Strateji Yol Xəritəsi"nin, həmçinin "2020 Gələcəyə Baxış Konsepsiyası"nın rolu və əhəmiyyəti.

Azərbaycanda və eləcə də dünyanın bir çox ölkələrində strateji yol xəritələrinin əsas mahiyyəti iqtisadiyyatın inkişafının davamlılığını təmin etmək, rəqabətqabiliyyətliliyi artırmaq, sosial rifahın olduğundan da yüksək səviyyəyə çatdırmaqdır. Bununla xarici investorların ölkəmizə cəlb edilməsinə nail olunacaq, bazara giriş və çıxış sərbəstləşdiriləcək, kapitalın, xüsusi ilə də insan kapitalının

artırılmasına nail olunacaqdır. Əgər bütün bunları reallaşdırmaq mümkün olarsa respublikamızın gəliri yüksək olan ölkə sırasına keçməsinə, dünya ölkələri içərisində öz mövqeyini gücləndirməsinə şərait yaranacaqdır.

Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyev mart ayının 16-sı 2016-ci ildə sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncamda milli və dünya iqtisadiyyatının əsasən 11 sahəsi üzrə bütövlükdə 12 strateji yol xəritəsinin hazırlanması qeyd edilmişdir. Strateji yol xəritəsi 3 dövrü əhatə edir: uzun, orta və qısa müddətli dövrlər. Bundan başqa strateji yol xəritəsini tədbirlər planı, hədəf baxış və uzunmüddətli baxış olaraq hissələrə ayırmaq da olar. Tədbirlər planı və ya inkişaf strategiyasını 2020-ci ilə qədər olan dövr, uzunmüddətli baxış dövrünü 2025-ci ilə qədərki dövrü, hədəf baxış dövrünü isə 2025-ci ildən sonrakı dövr olaraq müəyyənləşdirmək olar. Bu sərəncamda yalnız sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə tədbirlər görülmür, eyni zamanda iqtisadiyyatda mövcud olan vəziyyətin GZİT təhlili, gələcəkdə görülməli tədbirlər planı, lazım olacaq qədər investisiya və s. müzakirə edilir. Əsas diqqəti qısamüddətli dövrə yönləndirməklə orta və uzunmüddətli dövrlərdə də iqtisadi nailiyyətlər əldə edilməsinə nail olunacaqdır. Strateji yol xəritəsinin tətbiq edilməsi ilə iqtisadi inkişafa təkan verəcək faktorları, eyni zamanda milli və xarici özəl sektor nümayəndələrinin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin təmin edilməsi üçün şərait yaradacaqdır. İqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi özəl sektor olacaq, investisiyalar isə bu gedişatda dəstəkləyici funksiyasını yerinə yetirəcək. Onu da bildirmək mütləqdir ki, strateji yol xəritəsi haqqında sərəncam verildikdən sonra onun reallaşdırılması üçün mövcud dövlət qurumları fəaliyyətlərini uyğun proqramlarla həyata keçirəcəklər.

Sərəncamda qeyd edilmiş layihələri reallaşdırmadan öncə texniki əsaslandırma müəyyən ediləcək, həyata keçiriləcək hər bir plana görə uğun olaraq bir dövlət qurumu məsuliyyət daşıyacaq.

Azərbaycan iqtisadi baxımdan inkişaf tendensiyasına görə son 10 ildə öndə gedən ölkələr sırasında yer almışdır. Tətbiq edilən neft strategiyasının uğurlu nəticəsindən

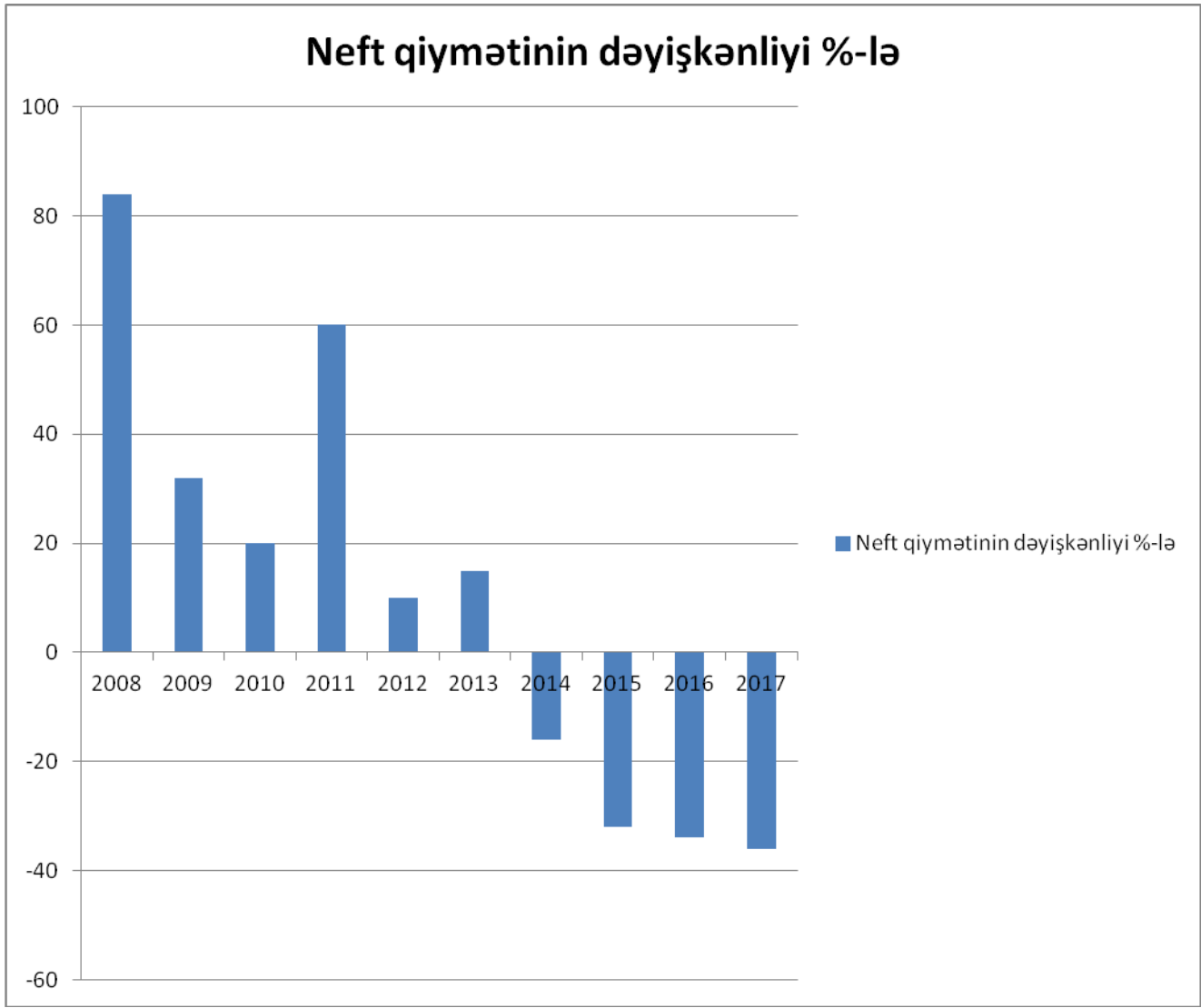
qazanılmış məbləğlə infrastrukturun modernləşdirilməsinə nail olundu və eyni zamanda neft sektoruyla bərabər qeyri-neft sektorunun da inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirildi. Bu strategiya eyni zamanda sosial rifah səviyyəsinin yüksəldilməsində, dövlətin maliyyə balansında möcud olan aktivlərin artırılmasında da öz rolunu oynamışdır.

Neftin qiymətində 2014-cü ildən etirabən kəskin şəkildə azalma müşahidə edilirdi. Bu hadisə bütün dünya ölkələrini sarsıtmış, iqtisadi inkişaf dinamikasına öz təsirini göstərmişdir. İqtisadiyyatı neft və neft məhsullarından asılı olan Azərbaycan Respublikası üçün bu vəziyyətin təsirlərindən yan keçmək qeyri-mümkün idi. Eyni zamanda neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi ölkəmizə nəinki birbaşa, həm də dolayı yollarla da təsir göstərirdi. Belə ki, artıq qloballaşmada müəyyən nailiyyətlər qazanmış respublikamızın ticarət əlaqələri geniş idi və o ölkələrdə neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə əlaqədar baş verən mənfi təsir dolayı yollarla ölkəmizə də təsir göstərirdi. Bunun üçün ölkədə ilk növbədə davamlı inkişafı təmin etmək zərurəti yaranmışdır. Bu məqsədlə əsas diqqət mərkəzində yeni “avanqard” sektorlara verilmişdir. Milli iqtisadiyyatın strukturunda yeniləmə strategiyası irəli sürülürdü ki, bu zaman monetar siyasət həyata keçirilən zaman üzən məzənnə rejimi əsasında inkişaf etdirilirdi, bank və maliyyə sektorlarının dayanıqlılığının artırılması üzrə tədbirlər planı hazırlanırdı. Həmçinin xarici bazarlara ölkənin çıxışının təmin edilməsi də vacib faktorlardan biri idi. Milli iqtisadiyyatın perspektivliyini daha da ön plana çəkərək artırmaq məqsədi ilə 4 başlıca məqsəd müəyyən olunmuşdur. Əsasən 11 sektor üzrə müəyyən edilmiş strateji yol xəritəsinin reallaşdırılması və müəyyən edilmiş bu 4 məqsədə nail olunması ilə maliyyə sektoru ilə real sektor arasında tarazlıq vəziyyətinin təmin edilməsi ilə iqtisadiyyatın inkişafında davamlılığı təmin etmək mümkün olacaqdır. Monetar siyasətlə fiskal siyasət arasında uyğunluq yaradılması makroiqtisadi sabitliyin hökm sürməsinə köməklik göstərəcəkdir.

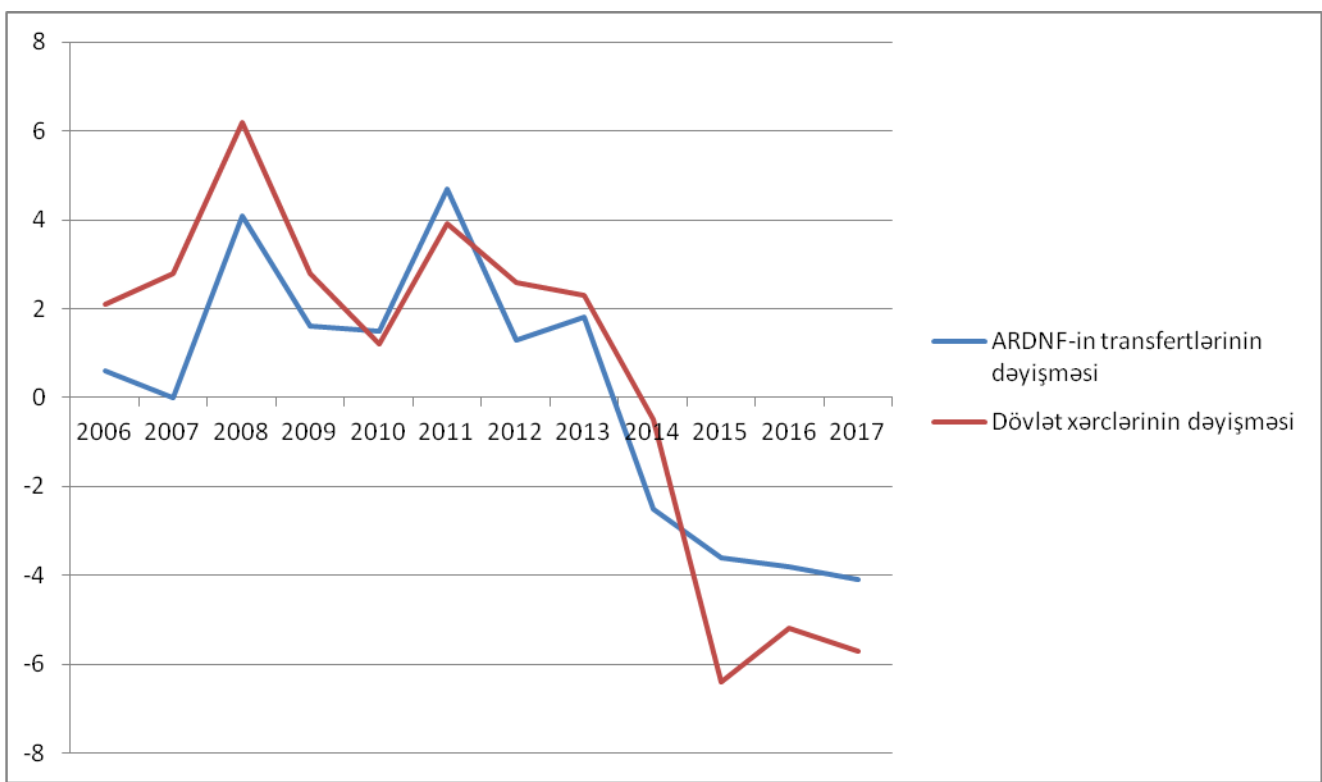
Ümumiyyətlə XXI əsrin əvvəllərində respublikamızda həyata keçirilən irimiqyaslı islahatların sayının əvvəlkindən də çox olması, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının daha bir üst pilləyə çıxmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Hökumət dövlət idarəçiliyində dəyişikliklər edərək onu müasir meyarlara uyğunlaşdırmış, investisiya mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün vacib qərarlar qəbul edərək reallaşdırılmasını təmin etmişdir. Hazırlanmış bu sərəncamların həyata keçirilməsində çəkilən əziyyət, itirilən zaman heç də boşa çıxmamış, respublikanın enerji təhlükəsizliyi təmin edilmiş, ölkəmiz dünya ölkələri arasında nüfuzunu və etibarlılığını qazana bilmiş və beləliklə regionda yerləşən ölkələr arasında ən vacib tranzit mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan avropa ölkələrinin neft və neft məhsulları, eyni zamanda qazla təmin edilməsində kabohidrogen ehtiyatları hasilatını həyata keçirmək üçün iri layihələr hazırlayaraq reallaşdırmasının böyük rolu olmuşdur. Təbii resursların həm ixracında, həm də hasilatında böyük nailiyyətlər əldə edilərək genişləndirilməsi iqtisadi inkişaf dinamikasını biraz daha sürətləndirmişdir. 2009-cu ildə baş vermiş maliyyə böhranı zamanı belə Respublikamızda mövcud olan iqtisadi inkişaf dinamikasında azalma müşahidə edilməmiş, bəzi sahələrdə hətta müsbətə doğru yönəlmişdir (Qrafik 3.1, qrafik 3.2 və qrafik 3.3). 2003-cü ildə olan ümumi daxili məhsulun göstəricilərinə nisbətən 2011-ci ildə olan ümumi daxili məhsul göstəriciləri təxminən üç dəfəyə qədər çoxalmışdır. Bununla Azərbaycan respublikası Cənubi Qafqazda mövcud olan dəyərin 70%-ni əhatə etməklə, bu regionda yerləşən ölkələr arasında liderliyi qoruyub saxlaya bilmişdir. (Qrafik

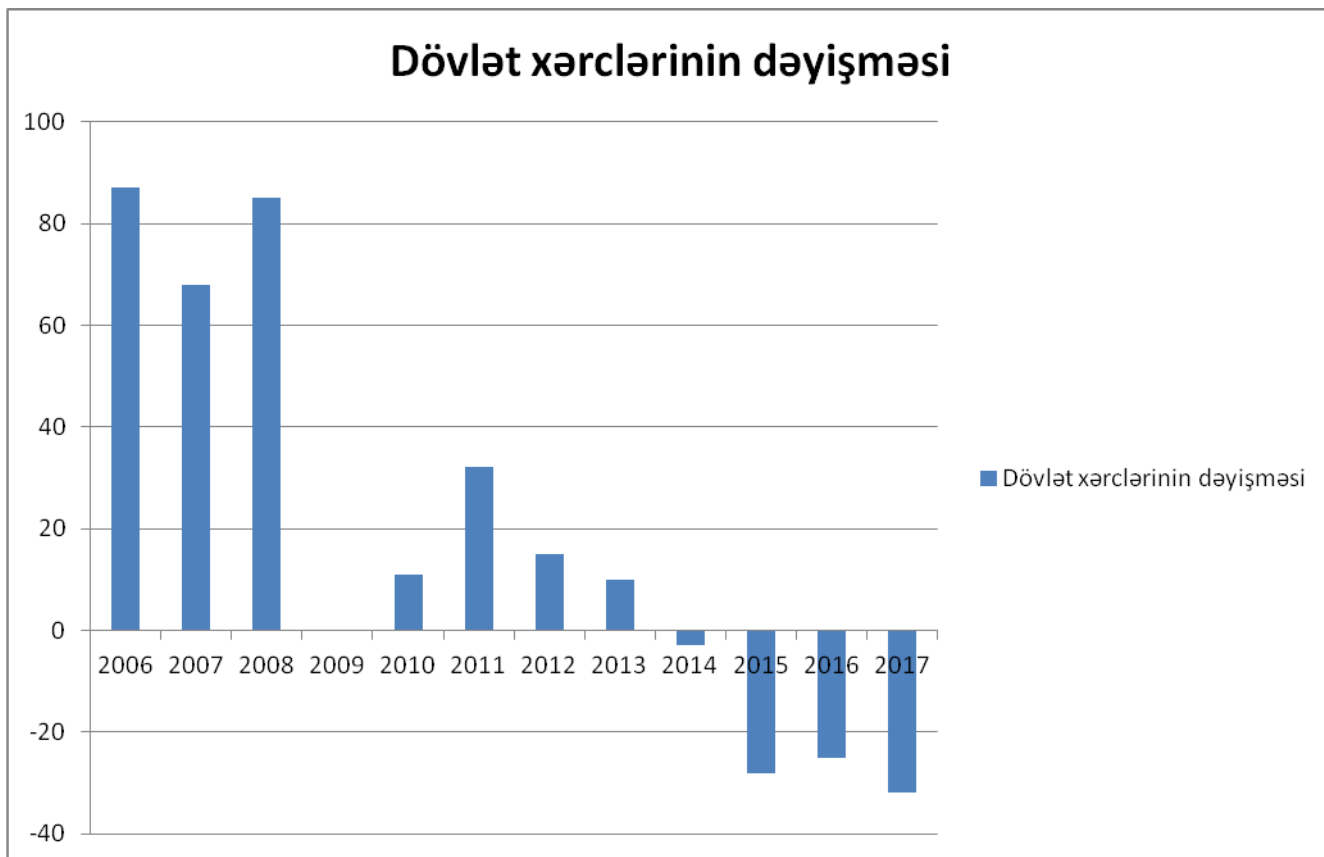
3.1)

**Neftin qiymətində baş verən dəyişkənlik və ARDNF-in
transfertlərinin
ölkəmizin iqtisadiyyatına təsiri**

Qrafik 3.2

XXI əsrin ilk illərində qloballaşma bütün dövlətlərin sosial-iqtisadi həyatına yayılmışdı. Bu yayılma nəticəsində qloballaşma ölkələrin sosial, iqtisadi, humanitar və digər mədəni sahələrinə təsir göstərmişdir.

Hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da daxili amillər vardır ki, ölkənin səmərəliliyini artırmaq məqdəsi ilə işlənib hazırlanan tədbirlər planının həyata keçirilməsində bu faktorların nəzərə alınması vacib amillərdən biridir.

Biz aşağıda qeyd edildiyi kimi müasir dövrün çağırışlarını qruplaşdırma bilərik:

1) İnnovasiya fəaliyyətinin bütün dünya ölkələrində geniş vüsət alması, innovativ yeniliklərin tətbiq edilməsi, bu yeniliklərdən istehsal sahələrində birbaşa olaraq tətbiq edilməsi nəticəsində istehsal təsərrüfatın və innovasiya fəaliyyətinin sürətlə inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Bu proseslər qloballaşmanın yaratdığı müsbət təsirlərin

nəticəsidir ki, innovasiya sektorunda əldə edilmiş böyük nailiyyətlər, istehsal sahələrində yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi, idarəçilikdə yeni üsullara keçilərək daha effektiv göstəricilər yaranmasına şərait yaradır. İqtisadçıların araşdırmalarına görə, hesab edirlər ki, gələcək zamanlarda iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasında artım müşahidə edilərsə məhz bu hadisənin təsiri ilə baş verəcəkdir. Həmçinin olnar hesab edirlər ki, gələcəkdə ticarət sahəsində indikinə nisbətən daha yüksək artım baş verəcək və qloballaşmanın köməyi ilə dünya ölkələrinə inteqrasiya daha geniş çərçivədə yer alacaqdır. Umumiyyətlə beynəlxalq ticarətdə rəqabət, ətraf aləmlə əlaqədar olan yeni qaydaların tətbiq ediləcəyi və bunlara beynəlxalq təşkilatların böyük dəstək olacağı güman edilir.

2) Respublikamızın əsas məqsədi həmin dövrdə dünya inkişaf dinamikasından geridə qalmamaq idi. Bunun üçün isə ilk növbədə ölkənin ixracının karbohidrogen ehtiyatlardan asılılığını azaltmaq lazımdır. Bundan başqa qarşıya qoyulan əsas məsələlərdən biri də ölkənin iqtisadiyyatının inkişafının neft sektorundan asılılığını azaltmaq, qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirməkdir. Eyni zamanda innovasion fəaliyyəti inkişaf etdirmək, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq, səmərəliliyi daha da yüksəltmək iqtisadiyyatın inkişafı üçün mühüm faktorlardan biridir. Yəni bir sözlə iqtisadiyyatın ənənəvi üsulundan “bilik iqtisadiyyatına” keçid edilməsinin vaxtı gəlib çatmışdır. “Bilik iqtisadiyyatı”nda isə insan amili ön plana çəkilərək öz adekvatlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu zaman isə təhsilin inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirilməli, elmdə əldə edilmiş yeniliklərin ölkəmizə də tətbiq edilməsi üçün müəyyən tədbirlər planı hazırlanmalıdır. Eyni zamanda yeni texnologiya vasitələri də təhsilə geniş imkanlar yaratmaq gücünə malikdir. Kompüter şəbəkəsinin, virtual dərslərin təhsil sistemində səmərəliliyi, ondan istifadə imkanlarını genişləndirərək təhsildə nailiyyətlər əldə edilməsində böyük imkanlar yaratmaq gücünə malikdir.

3) Qloballaşma zamanı ölkələrdə inkişaf üçün böyük imkanlar yaransa da eyni zamanda böyük risklər də əmələ gətirirdi. Ölkəyə xarici kapital axınının yaranmasında

əsaslı güzəştlər edilməsi, ticarət və əmək miqrasiyasının sərbəstləşdirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafına hərəkətverici qüvvədir. Dünya ölkələri arasında bəzi ölkələr vardır ki, iqtisadi inkişafın dinamikasına təsirdə baş rol oynayırlar- Braziliya, Çin, Hindistan və b. ölkələr bu siyahıya aiddir. Bütün bunlar da ölkənin digər dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinə təsir edir, beynəlxalq rəqabətin daha da artmasına səbəb olur.

Qloballaşma zamanı ona xas olan bir xüsusiyyət də odur ki, elmin istehsalat tətbiq edilməsi, yeni texnologiya vasitələrində istifadə imkanı, innovasiyanın bütün ölkələrə yayılması əlverişli amillərlə birlikdə, xoşagəlməz hadisə və fəaliyyətlərin də yayılması qaçınılmazdır. Bir növ dünya ölkələrinə integrasiya etmiş dövlətlər bu proseslərin yayılmasının qarşısında aciz kimidirlər. Məhz elə bu səbəbdən bütün dünyanı bürüyən qlobal iqtisadi maliyyə böhranının digər ölkələrə də təsir etməsinin qarşısını almaq mümkün olmamışdır və hətta indi də bu böhranın müəyyən hissəsi yeni dalğada yayılmaqda davam edir. Azərbaycan respublikası qlobal iqtisadi maliyyə böhranını bəzi iqtisadiyyatı ilə öndə gedən ölkələr kimi hazırlıqlı qarşılamışdır. Belə ki, sərhəd ərazilərdə yerləşən dövlətlərdə devalvasiyanın güclü təsiri olmasına baxmayaraq respublikamız öz milli valyutası olan manatın məzənnəsinin sabitliyini saxlaya bilmişdir. Ölkəmizin öz milli valyutasının məzənnəsinin sabitliyini qoruya bilməsində daha öncədən ölkədə tətbiq edilmiş monetar siyasət, valyuta ehtiyatlarının yaradılması, rəşional makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin böyük təsiri olmuşdur. Dövlət ölkəni mənfi kənar təsirlərdən qorumaq məqsədi ilə bəzi tənziqləmə tədbirləri həyata keçirir ki, bu tədbirlər antiböhran strategiyasına bənzər tədbirlərdir. Bu tədbirlər nəticəsində ölkədə özbaşınalığın qarşısını almaq, dünya ölkələrində elmdə baş verən yenilikləri ölkəyə tətbiq etməkdə, iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasını artırmaqda, valyuta məzənnəsinin sabitləşdirməkdə, sahibkarlar arasında özbaşınalığın qarşısını almaqda, bazar fəaliyyətini liberallaşmadan qorumaqda böyük kömək göstərir.

5) Günümüzə ən çox aktual olan və bütün dünya ölkələrini bürüyən və sənayeləşmə sahələri böyüyüb inkişaf etdikcə daha da çoxalan problemlərdən birin də

ekoloji tarazlıq vəziyyətinin sabit qalmaması idi. Hazırkı vəziyyətdə Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizi ərtafi rayonlarda və eyni zamanda Abşeron yarımadasında neft hasilatının uzun illərdən bəri təkmilləşdirilməmiş vəziyyətdə hasil edilməsi ölkəmizdə mövcud olan ekoloji problemlərin böyük bir hissəsinin səbəbidir. Ekoloji pozğunluğun yaranmasının digər bir böyük səbəbi də Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan Respublikası torpaqlarında bitki örtüyünün və heyvan aləminin kütləvi şəkildə qırılması, eyni zamanda həmin ölkələrdə yanğınlar törədilməsi olmuşdur. Ölkənin şirin su ehtiyat mənbəyi olan çayların böyük əksəriyyətinin sərhəd ərazilərdə yerləşən ölkələrdən başlaması və ölkələrdə sənaye tullantıları, radio-kimyəvi maddələrlə mütəmadi olaraq çirklənməyə məruz qalması ekoloji çirklənmə yaratmaqla birlikdə ölkə əhalisinin şirin su ehtiyatları ilə təmin edilməsində də böyük çətinliklər yaradır. Ölkədə yeni texnologiya vasitələri ilə təmin edilməmiş, köhnə avadanlıqlarla fəaliyyət göstərən “Atom Elektrik Stansiyası” yalnız həmin region üçün yox, həm də o ölkənin yerləşdiyi ölkə üçün təhlükə mənbəyidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası barədə rəsmi surətdə sərəncam imzalayıb [43]:

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanın perspektiv inkişaf hədəf və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. 2020-ci ilədək dövrü əhatə edən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması məqsədəuyğun hesab olunsun.
2. Bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulmuş İnkişaf Konsepsiyasının layihəsinin hazırlanmasına ümumi rəhbərlik, təşkilati və əlaqələndirici səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasına həvalə edilsin.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasına tapşırılsın ki:

3.1. İnkişaf Konsepsiyasının layihəsini 2012-ci ilin sonunadək hazırlayıb təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

3.2. İnkişaf Konsepsiyasının layihəsi hazırlanarkən:

3.2.1. Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanlarının, elmi təşkilatların və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb olunmasını təmin etsin;

3.2.2. bu sahədə qabaqcıl dünya təcrübəsindən yararlanmaq məqsədi ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı və digər beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün zəruri tədbirlər görsün;

3.2.3. vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının iştirakını, habelə layihənin açıq müzakirəyə çıxarılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etsin;

3.3. İnkişaf Konsepsiyası layihəsinin hazırlanması ilə bağlı aparılan işlər barədə mütəmadi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə və aidiyyəti dövlət orqanlarının rəhbərlərinə tapşırılsın ki, bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulmuş İnkişaf Konsepsiyasının layihəsi hazırlanarkən fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq zəruri tədbirlər görsünlər.

“Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış konsepsiyası”-nın əsas məqsədi ölkənin malik olduğu təbii və antropogen resursları, sahib olduğu imkanları göz önünə alaraq, davamlı inkişafı təmin etmək, əhalinin sosial vəziyyətini yüksək səviyyədə saxlamaq, istehsalda səmərəliliyi təmin etmək, qanunun aliliyini qoruyub saxlamaq, vətəndaşların azadlıqlarını və onların cəmiyyətdə fəal şəkildə iştirakını təmin etməkdir. bu konsepsiyanın tətbiqindən sonra Azərbaycan siyasi və sosial-iqtisadi, eyni zamanda rəqabətqabiliyyət cəhətdən öndə gedən ölkələr sırasında olacaqdır. Respublikanın ucqar bölgələrində yerləşən bölgələrinin kommunal xidmətlərlə, rabitə vasitələri ilə, internet və yeni salınmış yollarla təmin edilməsi üçün lazımi tədbirlər görülməkdir. Həmçinin həmin bölgədə məskunlaşan əhalinin təhsil və səhiyyə ilə tam şəkildə təmin edilməsi üçün məktəb və tibb mərkəzlərinin tikilməsi nəzərdə tutulur. Bu konsepsiya nəticəsində

əhalinin sosial rifahı yüksələcək, yaşayış səviyyəsi artacaq, işsizlərin işlə təmin edilməsi mümkün qədər maksimum dərəcəyə çatdırılacaq, ətraf mühitin insan sağlamlığına mənfi təsir etməməsi üçün uyğun strategiyalar reallaşdırılacaqdır. Konsepsiyada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş planlar reallaşdırıldıqdan sonra ölkənin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi əvvəlki illərə nisbətən 2 dəfəyə qədər artaraq 13 min Amerika dollarına çatacağı gözlənilir. Həmin dövrə qədər “Azərbaycanın Dünya Bankının” hər nəfərinə düşən ÜMG-ə görə “yuxarı orta ölkələr” sırasında tamhüquqlu mövqə əldə etməsinə və hazırki dövrdə bu ölkələr arasında olmasının başlıca səbəbi olan neft və neft məhsullarının ixracından əldə etdiyi gəlirdən olan asılılığını aradan götürəcəkdir. Azərbaycan Respublikası yerləşdiyi regionda öndə gedən ölkələr statusu əldə etsə də bu konsepsiyanın tətbiq edilməsindən sonra dünya ölkələri sırasında da həmin statusa sahib olması gözlənilir. Ölkənin əlverişli iqtisadi coğrafi mövqedə yerləşməsi burada ticarət əlaqələrini inkişaf etdirərək iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığını azaltmaq mümkündür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Maliyyə böhranı - aktivlərin qiymətlərinin gözlənilmədən, ani bir zaman içində normadan həddindən artıq çox enməsi və ya başqa sözlə ifadə etsək maliyyə bazarında mövcud olan sabitliyin kəskin şəkildə pozulması, xüsusi ilə milli iqtisadiyyatın malik olduğu valyuta məzənnəsinin və səhmlərin dəyərdən düşməsidir.

Maliyyə böhranını bir cümlə ilə ifadə etmək qeyri mümkünür. Bu anlayışın izahını bir növ bu ifadələrlə izah etmək olar: suveren defolt, valyuta böhranı, fond böhranı və s.

XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş qlobal iqtisadi maliyyə böhranı qloballaşmanın sosial-iqtisadi portfeldə uğurlu tərəfləri olmaqla yanaşı uğursuz tərəflərinin də olduğunu sübut etmişdir.

Qlobal iqtisadi maliyyə böhranının yaranma səbəbləri içərisinə törəmə maliyyə alətlərinin həddindən artıq istehsal edilməsi durur. Günümüzdə törəmə maliyyə alətlərinin həcmnin səviyyəsi dünya iqtisadi göstəriciləri üzrə ümumi daxili məhsulun həcmindən səkkiz dəfəyə qədər artıq olduğu müəyyən edilmişdir.

Qlobal maliyyə böhranının yaranmasına səbəb olan hadisə baxmayaraq ki, Amerikanın ipoteka bazarında baş verən uyğunsuzluq olmuşdur onun əsas struktunu makroiqtisadi problemlər təşkil edirdi. Mühüm olan göstəricilərdən biri likvidlik dərəcəsinin həddindən artıq çox olması idi. Məhz həmin likvidlik dərəcəsi göstəricilərinin qabardıcı qiymətlərə layiq görülməsi bazar köpüklərinin daha da inkişaf etməsinə dəstək oldu. Maliyyə törəmələrində olan istiqrazların da “örtülməsi” səbəbindən maliyyə sektorunda fond bazarlarının kapitallaşması daha geniş vüsət almağa başladı.

XXI əsrin əvvəllərində yaranan qlobal iqtisadi maliyyə böhranından ölkəmiz ilk vaxtlar ən az təsirlənən ölkələr sırasında idi. Bunun başlıca səbəblərindən biri Azərbaycan Respublikasının maliyyə ehtiyatlarının iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft və neft məhsulları hesabına öncədən kifayət qədər toplanması idi.

maliyyə böhranının ölkəmizə digər ölkələrlə müqayisədə qat-qat az təsir göstərməsinin əsas səbəblərindən biri isə düzgün hazırlanmış strategiya və vəziyyətə tam uyğun olaraq aparılmış siyasət idi. Lakin Azərbaycanın dünya bazarına integrasiya etməsi ilə əlaqədar olaraq orada baş verən dəyişikliklərin ölkəmizə təsir göstərməməsi qeyri-mümkündür.

Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da böhranın ilkin əlamətləri özünün biruzə verən kimi hökumət tərəfindən iqtisadiyyatı tənzimləmək məqsədi ilə antiböhran siyasəti həyata keçirildi. Bu məqsədlə “Anti-böhran Proqramı” 2009-cu ildə respublikamızda tətbiq edilməyə başlandı. Antiböhran siyasəti zamanı həyata keçirilən tədbirlər arasında qiymət mexanizminin xüsusi effektivliyi özünün göstərirdi.

Ölkəmizdə böhran zamanı tənzimləmə məqsədi ilə reallaşdırılan tədbirlərdən sonra belə onun təsir izləri hələ də qalmaqdadır. Bu təsirləri azaltmaq məqsədi ilə aşağıda qeyd etdiyimiz təkliflərdən istifadə edilə bilər:

- Hazırda ölkəmizin həyata keçirməli olduğu ən önəmli və mütləq tədbirlərdən biri ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatının neft və neft məhsullarında asılılığı azaldılmalı, qeyri-neft sektorunun inkişafına üstünlük verilməlidir. Ona görə ki, neftin qiymətinin sabit saxlanması ən riskli faktorlardan biridir və onda baş verən ən ciddi dəyişiklik belə ölkəmizin iqtisadiyyatında böyük dəyişikliklərə səbəb olur.

- Həmçinin ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik tədbirləri artırılmalı, bunun üçün xarici istehsaldan daha çox daxili istehsalə üstünlük verilməli, yəni idxaldan asılılıq azaldılmalıdır.

- İstehlak qiymətlərinin aşağı salınması vacibliyi
- İnhisarçılığın qarşısını almaq üçün xüsusi tədbirlər planı hazırlanmalıdır
- Hər bir ölkə öz maliyyə əməliyyatlarına nəzarət sistemini daha da təkmilləşdirməlidir.
- Antiböhran siyasətində yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlər planını həyata keçirmək bəhanəsi isə dövlət mülkiyyətini mənimsəyənlərə, korrupsiyaya yol verənlərə qarşı mübarizə tədbirlərinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

- Böhranlı vəziyyətdən çıxmaq üçün ənənəvi üsullardan yox, prinsipcə yeni üsullardan istifadə edilməlidir.

-Bank sektorunda əməliyyatların daha səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün milli valyuta hesabatları beynəlxalq valyuta hesabatlarına yaxın strategiyada həyata keçirilməlidir.

-Valyuta böhranları ilə bank böhranları əsasən əlaqəli şəkildə, ard-arda baş verdiyi səbəbi ilə valyuta böhranının nə vaxt baş verəcəyini daha öncədən təxmin etmək üçün bank böhranının baş verməsi zamanı özünü biruzə verən ilkin əlamətlərindən istifadə etmək məqsədyönlü olar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir, Bakı, 2012.
2. “Azərbaycan Respublikasının 2016-cı ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrinin təqdimatı”, Bakı, 2015
3. <https://president.az/articles/3689>
4. “Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrin Təqdimatı”, Bakı, 2014.
5. “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Bəyənəti”, 21 fevral 2015
6. H.B.Allahverdiyev, “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı. 2006
7. Bağirov S., “Dünya maliyyə böhranı kapitalizmin böhranıdır?” Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu , Bakı. 2013
8. Bayramov V., Kərimzadə K. , Poluxov İ., “Azərbaycan Respublikasının Anti-böhran Konsepsiyası”, İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi, aprel 2009
9. “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2016-cı il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyənəti”, Bakı. 2015
10. Zülfüqarov A., İsmayılov O. “Bank böhranları: qiymətləndirmə metododologiyaları”, Bakı. 2009
11. “Azərbaycan Banklar Asosiasiyası və Avropa Banklar Federasiyasının 27 May 2010 –cu il tarixində birgə keçirdiyi “Bankçılıq sahəsində regionlararası əməkdaşlıq: Dayanıqlı maliyyə gələcəyi” adlı beynəlxalq konfransda Mərkəzi Bank sədrinin müavini Aftandil Babayevin çıxışı”, Bakı. 2010
12. Dunkan R., “Dolların böhranı.(səbəblər,nəticələr və çıxış yolları)”/ rus dilindən tərcümə, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı. 2009
13. “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Bəyənəti”, 21.12.2015
14. “İqtisadi böhran: Azərbaycan və dünya” ,məqalə, Bakı. 2010
14. Rüstəmov V., Vaqigoğlu R., “Manatın devalvasiyası qaçılmazdır” məqalə, Bakı. 2015.
15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin internet resursları: www.stat.gov.az
16. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet resursları: www.cbar.az.
17. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin internet resursları: www.maliyye.gov.az
18. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin internet resursları: www.economy.gov.az

19. Babayev. A., “Valyuta ehtiyatlarının idarə olunması: yeni yanaşmalar”, 2010.
20. Bayramov V., “Gələn ilin dövlət büdcəsi də sosial və investisiya yönümlüdür”, Xalq qəzeti.-26 noyabr., Bakı, 2011
21. Рубцов Б.Б., “Мировые рынки ценных бумаг”. М. Экзамен, 2002.
22. Beynəlxalq Valyuta Fondunun internet resursları: www.imf.org
- Mustafayev F.F., “Makromaliyyə sabitliyi iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas xətti kimi”/ “Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda elmi-praktiki konfransın tezis materialları. Bakı, “Biznes Universiteti” 2004
23. Dunkan R., “Dolların böhranı.(səbəblər,nəticələr və çıxış yolları)”/ rus dilindən tərcümə, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2009
24. İbadoğlu Q., “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri”, məqalə, Bakı, 2009.
25. Шишков Ю.В., “Многослойный глобальный кризис” ,ОНС. Общественные науки и современность. – 2009
26. İsayev İ. , “Manatın devalvasiyası məqsədəuyğun addımdır”, məqalə,Bakı,2015.
27. Kərimli G. , “Qlobal maliyyə böhranının ikinci dalğası qaçılmazdır” “Ülfət Qazeti” , Bakı, 2010.
28. Kindelberqer Ç.,Aliber R., “Dünya maliyyə böhranları”: İflas, təşviş və maniyalar”/ingilis dilindən tərcümə, İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı,2010, 29.
- Qlobal maliyyə böhranı: “İqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2010.
30. Məsimli Əli., “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan”, məqalə, Bakı, 2009.
31. Mustafayev F.F., “Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri”, Bakı, “Elm”, 2008, 537 səh, səh.373
32. Mustafayev F.F., “Makroiqtisadi siyasətlə büdcə-vergi siyasətinin qarşılıqlı əlaqəsi”, “İqtisadiyyat və audit”.-2008.-№9(99).-səh.11-15
33. Mustafayev F.F., “Transformasiya şəraitində makroiqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin problemləri”, iqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferat, Bakı, 2010
34. Lomakin Viktor Kuzmiç. “Dünya iqtisadiyyatı”,dərslük /V.K.Lomakin - 4-cü, yenidən işlənmiş və əlavələr olunmuş nəşr /Rus dilindən tərcümə.“İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, Bakı, 2013
35. Muradlı A. , “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan iqtisadiyyatı”, “Xalq

Qəzeti”, məqalə, Bakı, 2011.

36. Nəzərova S. , “Uğurlu iqtisadi siyasət Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təməlini qoyur”, məqalə “Səs”, Bakı, 2010

37. Süleymanov E., Zeynalov A., “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri”, “Qafqaz Universiteti Jurnalı”, Bakı, 2009

38. Vəliyev D.Ə., “Beynəlxalq iqtisadiyyat”, Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2012

39. Vəliyev D.Ə., “Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası”, Bakı, 2008

40. Zeynalov V.Z., “Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə”, Bakı

41. Буторина О. В. , “Причины и последствия кризиса в зоне евро”, «Вопросы экономики», № 12, 2012.

42. Zeynalov V.Z., “Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət”, Azərnəşr, Bakı, 2012

43. <https://president.az/articles/3689>

44. Гайдар Е. , “Мировой экономический кризис: последствия для российской политики”, 2009

45. Антон Гаген, “Мировой финансово-экономический кризис в России. Тенденции и перспективы”, статья, 2013.

46. “Антикризисные меры, принятые госвластями крупных стран. Справка”, статья, 2009.

47. “Сравнение антикризисных программ стран мира в 2008-2009 г.: Россия и США”, статья,

48. “Антикризисные меры правительства России 2008-09 гг. Справка”, статья, 2009.

49. Бажан А.И. “Двойной долговой кризис в еврозоне” , Долговой кризис в ЕС и перспективы евро. № 277. М.: Русский сувенир. (Доклады института Европы), 2011.

50. Мау В., Улюкаев А. : “Глобальный кризис и тенденции экономического развития”, "Вопросы экономики", Министерство экономического развития Российской Федерации, 2014.

51. Буторина О. В. , “Антикризисная стратегия Европейского союза: ближние и дальние рубежи” , Политика. № 3. , 2012.

SUMMARY

Currently, one of the most urgent problems is the financial crisis, which was created in the first decade of the 21st century in the USA and widely spread to all countries of the world, including the Republic of Azerbaijan.

In the first chapter of the thesis, the concept of crisis, the violation of the mutual equilibrium between the price mechanisms of crises, the theoretical and conceptual foundations and, more specifically, to what extent the crisis affects the prices in the world market created at the beginning of the 21st century.

The second chapter of the dissertation work consists of the backlog of price mechanisms existing precisely in the national economy, during the financial crisis and discussions of the main macroeconomic indicators.

The third chapter of the thesis deals with anti-inflationary measures, in the conditions of market relations, to remove the negative consequences of the financial and economic crisis, ways to increase the positive impact created through price mechanisms, and the effectiveness of the activities undertaken to create the Strategic Card.

РЕЗЮМЕ

В настоящее время одним из самых актуальных проблем является, созданное в первом десятилетии 21-го века в США и широко распространённое во все страны мира, в том числе и в Азербайджанскую Республику, финансовый кризис.

В первой главе диссертационной работы определено понятие кризиса, нарушение взаимного равновесия между ценовыми механизмами кризисов, теоретически-концептуальные основы и, более конкретизируя, в какой степени влияет кризис на цены на мировом рынке, созданное начале 21-го века.

Вторая глава диссертационной работы состоит из отставания ценовых механизмов, существующих именно в национальной экономике, в период финансового кризиса и обсуждений основных макроэкономических показателей.

В третьей главе диссертационной работы говорится о антиинфляционных мероприятиях, в условиях рыночных отношений, для удаления отрицательных последствий финансового-экономического кризиса, путях увеличения положительного влияния, созданные посредством ценовых механизмов, об эффективности мероприятий, проводимых с целью создания Стратегической Карты.